

Kako so preživele O ženskem doživljanju vojnega nasilja na Kozjanskem

VLADISLAV VLADO KOTNIK

ISH (Institutum Studiorum Humanitatis) –
Fakulteta za podiplomski humanistični študij, Ljubljana
Breg 12, SI-1000 Ljubljana

IZVLEČEK

Prispevek v ospredje postavlja ustno zgodovino petih žensk s Kozjanskega, ki so doživele in preživele drugo svetovno vojno. Tekst je nastal na podlagi kombinacije treh metodoloških pristopov: metodologije ustne zgodovine, etnografskega pristopa k analizi življenjskih zgodb in teoretsko-analitične antropološke perspektive koncepta vsakdanjega življenja. Glavni namen analize življenjskih zgodb je bil proučiti, kako so ("tradicionalne") kmečke ženske doživele vojno kot anonimne posameznice in kot "neme" civilistke. Proučevanje ženske vojne biografije je odprlo problem splošne vse-življenjske zaznamovanosti, determinacije s pojmom žrtve in priče, infiltracije in artikulacije prestanega strahu, prezentacije kompleksne strukture produkcije spomina skozi naracijo in problem kritičnega samovrednotenja vojnega diskurza žensk. Analiza in interpretacija pridobljenega empiričnega gradiva sta podprti s teoretskimi koncepti in referencami določenih teoretikov.

Ključne besede: ženska biografija, ustna zgodovina, ženske v vojni, druga svetovna vojna, vojna na Kozjanskem, Kozjanke

ABSTRACT

HOW THEY SURVIVED: ON WOMEN'S WARTIME EXPERIENCES IN KOZJANSKO REGION

The article represents the oral history of five women from Kozjansko region which have experienced and survived Second World War. The writing is based on three different methodological perspectives: methodology of oral history, ethnographical attempt in analyses of lifestories and theoretical analytical perspective of the concept of everyday life in anthropology. The point of lifestory analyses is to look into the complex structure how the ("traditional") rural women have experienced the war as individual anonymous and as muted voiceless civilians. In researching of woman's war biography I find out the problem of general permanent pain, of victimized and witnessized determination, of infiltration and articulation of the war fear, of production of memory through the narrative act and the problem of reflected self-evaluation in the meaning of women's wartime discourse. The analysis and interpretation of empirical material obtained are supported by different theoretical concepts and references of some theorists.

Key words: woman biography, oral history, women in war, Second World War, war in Kozjansko, women from Kozjansko region

Uvod (raven prezentacije tematike)

Pričujoči tekst, ki si je za svoje izhodišče postavil proučitev ženskih življenjskih zgodb s poudarkom na doživljanju vojnega nasilja preprostih civilistk s področja podeželskega Kozjanskega v času druge svetovne vojne (tj. 1941-45), je nastal iz pričanja, da je življenjepisje kmečkih žensk oz. proučevanje biografij malega človeka še vedno na neki način izobčen diskurz znotraj celotnega znanstvenega družboslovnega in humanističnega polja raziskovanja. V ospredje besedila je zato postavljena analiza in interpretacija konkretnih življenjskih zgodb z vnosom specifične in opredmetene "preteklosti vsakdanjega življenja", z vpeljavo zgodovine "od spodaj" in s predstavitvijo zanemarjenih zgodovinskih subjektov oz. "nemih, utišanih družbenih skupin".¹ Prepričan sem, da so se v povečanem sociološkem in antropološkem interesu za biografsko metodo kot posebej relevantne in učinkovite za študij socialnih sprememb pokazale prav biografije žensk, in sicer biografije preprostih kmečkih žensk, saj "bolje od moških izražajo medsebojne odvisnosti zgodovinskega, socialnega in življenjskega časa."² Pravkar citirano trditev nadgrajujem s pojasnilom, ki osmišlja mojo odločitev v njeno vrednost. Prepričan sem, da so ženske v določenih specifičnih življenjskih preizkušnjah, kot je to npr. vojna, zelo občutljivo in tankočutno dovzetne za družbeno-zgodovinsko dogajanje in konkretne spremembe časa. V to subjektivno predpostavko so me pri študiju konkretnih življenjskih zgodb skozi intervjuje še trdneje prepričale pripovedovalke same. To je tudi prvi razlog, zakaj sem za analizo življenjskih zgodb izbral ženske biografije. Drugi razlog tiči v splošnem motrenju položaja kmečkih žensk znotraj širše družbene strukture glede na njihovo stratificiranost, hierarhiziranost in pozicioniranost. Neva Šlibar omenja znano tezo, da ženska ni povsem osvobodena in osamosvojena od zakoreninjenih vzorcev moškosti in patriarhalnosti in nadalje navaja Lacanovo misel, da se mora ženska vedno definirati preko drugega, saj da nima lastne subjektivnosti in lastnega jezika.³ Tudi to stališče me je med drugim navedlo k poskusu iskanja tega vselej odsotnega, potlačenega in nikoli dovolj navzočega jezika in spomina preprostih "žensk z obrobja". Skozi intervjuje sodelujočih pripovedovalk o njihovem lastnem življenju sem ugotovil, kako imajo povsem navadne kmečke priletne ženske precej suvereno izdelane vzorce mišljenja in izoblikovane jezikovne modele artikulacije in konstrukcije spomina, ki pa na področju širše sfere javnega življenja nikoli niso prišli do pravega izraza, tudi zavoljo indiferentnega oz. nespodbudnega in celo arogantnega odnosa, ki ga ima osrednji obraz današnje družbe do osebnih življenjskih biografij posameznikov-ic, in zavoljo splošno danih življenjskih pogojev. Da na tem mestu v ospredje kritične analize postavljam pet kmečkih žensk s Kozjanskega in jim s tem na neki način podeljujem privilegirani položaj, to počnem prvič zato, ker menim, da je vsakdo s svojo življenjsko zgodbo vreden posebne pozornosti in drugič, globoko zakoreninjena patriarhalnost in ponekod morda celo šovinizem do žensk ter do njihovega načina mišljenja, zaznavanja, čutenja, čustvovanja in izražanja še vedno zelo plodno veje po podobnih ruralnih pokrajinah na Slovenskem. Kozjansko pri tem ni izjema. Skozi vseh pet življenjskih zgodb sem kot raziskovalec v intervjujih zlahka zaznal klice obstoječe inferiornosti, subordinacije in deprivacije žensk, ki nakazujejo sklep, da so te ženske tako del konstrukcije kolektivnega spomina kakor del podobe

¹ Pojem "neme skupine" izhaja iz angleškega "muted groups" po Edwinu Ardenerju.

² Tanja Rener, "Avto/biografije v sociologiji in v ženskih študijah", v: *Teorija in praksa (Družboslovna revija)*, letnik 33, št. 5, Ljubljana, 1996, str. 760.

³ Neva Šlibar, "Žensko življenjepisje – večkratno izobčen diskurz", v: *Časopis za kritiko znanosti (ČKZ)*, letnik XXIII, št. 175, Ljubljana, 1995, str. 94-96.

širše patriarhalne družbe, kjer oblast moškega kot "očeta" in gospodarja še vedno izrinja, marginalizira in deprivilegira žensko in njeno družbeno vlogo. Tretji razlog za specifično izbiro predmeta proučevanja je bolj subjektivne narave: glavni motiv pri odločitvi za izbiro tukajšnjega raziskovalnega teritorija pripovedovalk se skriva v osebnem poznavanju razmer in načina bivanja ljudi na Kozjanskem ter v moji bližini predvsem s kmečko kozjansko mentaliteto, saj me nanjo vežejo korenine na rodni kraj. Osnovni namen glede izbire tovrstne tematike in izdelave prispevka izhaja iz osebnih prizadevanj, da bi na podlagi soočanja z osebnimi zgodbami žensk na Kozjanskem bolje spoznal in razumel tisto okolje, v katerem sem odraščal tudi sam. Pričakovanja, da lahko kot raziskovalec na ta način seveda zadenem ob točke svoje lastne eksistence ter na poskuse njenega ovrednotenja ali osmislitve, so bila več kot presežena. Odločitev za izbiro žensk (in ne moških) je tako rekoč simptomatično povezana z mojo življenjsko zgodbo ter nekako zrcali moje notranje intimno razmerje do obeh spolov nasploh, ki je bilo v otroštvu zaznamovano s tesnejšo navezanostjo na mater in z distanciranim odnosom do očeta. Temu subjektivnemu razlogu se pridružuje še lastna intelektualna drža, ustrezajoč stavku, ki ga zapiše Stephen Caunce: "Življenjske izkušnje žensk se morda res zdijo bolj dostopne in dosegljive, toda ženske se redkeje pojavljajo v polju uradne zgodovine na način, ki ne bi bil v podporo moških."⁴ Ali kot pravi Neda Pagon: "Opozoriti želim na potrebo po monografskih študijah in konkretnih biografijah na področju zgodovine žensk."⁵ Ne le zgodovine znanih žensk (žensk z imeni), ampak tudi anonimnih žensk (žensk "brez imen" ali "nevidnih žensk"), katerih zamočlanost je povezana z odstiranjem vloge žensk v njej, tudi ko gre za proučevanja žensk kot civilistik v vojni. Pričujoče besedilo poskuša predstaviti nekatere pristope k socialno-antropološkemu proučevanju statusa tistega dela biografij pripovedovalk, ki je intenzivno povezan s travmatičnimi spomini na čase vojnih strahot, ki so jih preživele izbrane pripovedovalke svojih žalostnih življenjskih zgodb ravno kot anonimne, navadne ženske. In peti razlog je v tem, kar Stephen Caunce povzema v ideji, da smo še "daleč proč od dobro raziskanega kmečkega življenja".⁶ Kot sem že omenil, je metodološki koncept besedila zastavljen tako, da se teoretsko obravnavanje prepleta s konkretnimi primeri odlomkov izpričanih zgodb petih kozjanskih žensk s pretresljivo življenjsko izkušnjo v vojni. Ob vsem povedanem gre pri analiziranju in interpretiranju za problem percepcije in recepcije lastne eksistence, samozavedanja, identitet in predvsem za problematiko pravice do spominjanja lastne biografije: to pomeni, da se spominjam svojega življenja ali pa njegovega določenega dela *iz mene samega*, tako kot ga jaz kot neponovljivo in edinstveno človeško bitje lahko čutim, doživim, preživim in tudi izpričam, če je to v moji volji, ne pa iz posledic zasidranega družbenega dožemanja druge svetovne vojne in iz skonstruiranega kolektivnega spomina. Vendar me to ni zanimalo v prvi vrsti: zanimalo so me konkretne ženske, ki so vsaka po svoje občutile grozote in strahote vojne na lastni koži. Njihova vpričnost tej točki zgodovine je edino pravo zagotovilo za vse, kar se lahko izpelje iz tega. Zato naj poudarim, da sem pripovedovalke razumel ne le kot priče vojne, ampak kot priče njihovega lastnega spomina do vojne in kot priče do samo-pogleda na njihove osebne zgodovine, predvsem pa kot priče do lastnih strahov, upanj, trpljenja in hrepenjenja. Vendar tega pisanja ne gre razu-

⁴ Stephen Caunce, *Oral History and the local Historian (Approaches to Local Historian)*, Longman, London and New York, 1994, str. 72.

⁵ Neda Pagon, "Kriki in šepetanja – Iz zgodovine žensk", v: *Od ženskih študij k feministični teoriji (Zbornik)*, Urednica zbornika: Eva D. Bahovec, Posebna izdaja Časopisa za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, Ljubljana, 1993, str. 52.

⁶ Stephen Caunce, *ibidem*, str. 30.

meti v smislu poskusa konstrukcije neke univerzalne bolj ali manj znanstvene drže do vojne, saj tako vsebinski kot formalni okvir tega zapisa omejujeta tovrstne zamisli. Tudi transkribirani intervjuji s pripovedovalkami, ki so njihovi osebni prispevki in empirični material analize, ne ustvarjajo pogojev za neko občo in dokončno interpretacijo ženskega vojnega nasilja in udeležnosti žensk kot civilistik. Gre bolj za to, da v fenomen udeležnosti preprostih kmečkih žensk v vojni vihri pogledamo s partikularnega, konkretnega, individualnega in kvalitativnega vidika, povezanega v določen teoretski kontekst. Skratka, govorim o diskurzu ženskega vojnega nasilja kot o večkrat zamolčanem ali utišanem diskurzu, o vojni kot osebni izkušnji, o konstrukciji specifične vojne identitete, o spominu na lastno biografijo, predvsem na njen zelo travmatičen in tragičen del. To pomeni, da gre tekst razumeti kot prispevek k socialno-antropološkemu raziskovanju vsakdanjih praks življenja, v katerem so "navadne ženske" privilegiran "objekt" opazovanja in analize. Po mnenju Tanje Rener eksistencialno "razkritje" žensk nosi v sebi nekaj tistega tveganja padca iz meril akademskih znanosti,⁷ zato se tekst na ravni eksplicacije, prezentacije in argumentacije trudi držati korak z nivojem teoretske interpretacije. To ni feministični diskurz o ženskah vojne. Upam, da prispevek o ženskem doživljanju vojne na Kozjanskem v letih 1941-45 na podlagi vojnih ženskih etnografij doprinaša k še bogatejši socialni in kulturni reprezentaciji diskurza vojne v humanističnih znanostih in da s svojo kritično držo preči meje aktualnih tem sedanjosti.

Življenjske zgodbe žensk o vojnem nasilju kot antropološki vidik znanstvenega proučevanja (polje kontekstualizacije diskurza)

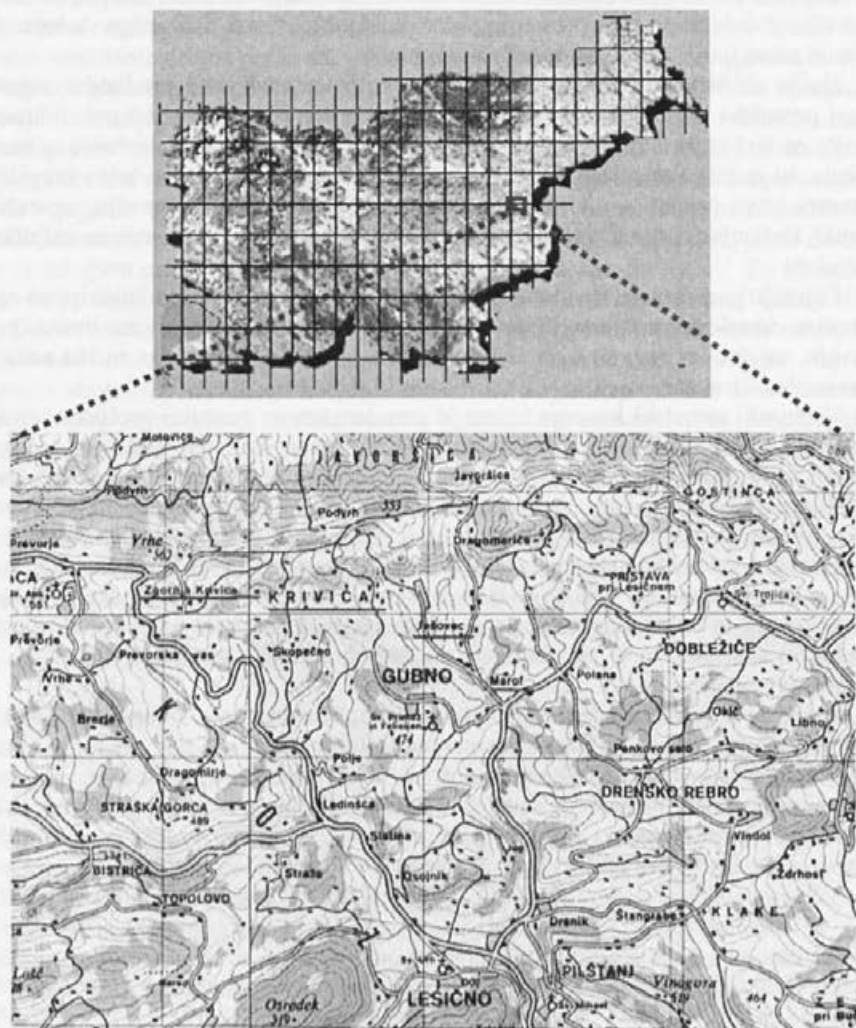
Ker se zavedam, da je poskus ujetja preteklosti vsakdanjega življenja neke osebe zgolj poskus subjektivne konstrukcije *neke* družbene realnosti, je zato v središče moje pozornosti postavljena *interpretacija* biografij. Torej ne gre za poskus gole "institucionalizacije življenjske zgodbe", temveč za poskus ujetja kombinacije socialno-antropološkega pogleda tako na biografsko proučevanje posameznika kakor na status biografije kot družbenega konstrukta. Pričujoče raziskovanje življenjskih zgodb peščice žensk s Kozjanskega, ki so doživele vojno, razkriva konkretne življenjske zgodbe izbranih žensk in izrisuje orientacijski vzorec za spoznavanje določenega družbenega okolja in dela lokal(izira)ne zgodovine. Ob številnih možnih polemikah in pomislekih glede različnih aspektov in znanstvenih pristopov, ki omogočajo proučevanje biografije ljudi oz. njihovih individualnih življenjskih zgodb kot predmeta družbenega in humanističnega raziskovanja, je potrebno poudariti, da pričujoči tekst po svoji metodi ne sledi izrecno in izključno le enemu izmed možnih pristopov. Nasprotno, v želji po čim večji kritičnosti, analitičnosti in raznolikosti pri obdelavi empiričnega materiala predvsem pridobljenih delov življenjskih zgodb naj izpostavim, da sem se pri izdelavi teksta odločil za kombinacijo etnografskega, socialno-antropološkega in filozofskega vidika obravnavanja, analiziranja in interpretiranja tako pridobljenega materiala na terenu kakor ustaljenih pisnih virov.⁸ Mojca Ramšak ugotavlja, da se npr. v Nemčiji, Avstriji in

⁷ Tanja Rener, "Biografska metoda in spolna struktura vsakdanjega življenja, v: *Od ženskih studij k feministični teoriji* (Zbornik), str. 162.

⁸ V tako odločitev me je prepričal tudi tekst Mojce Ramšak z naslovom *Ustna zgodovina in življenjske zgodbe na poti k etnologiji*, kjer zapiše, da je zbiranje in obdelovanje takšnega specifičnega gradiva, kot so življenjske zgodbe v našem primeru starejših ljudi, dandanes že pospremljeno tudi s spoznanjem, "da je za obdelavo tega gradiva nujen interdisciplinaren pristop"; Mojca Ramšak, "Ustna zgodovina in življenjske zgodbe na poti k etnologiji", v: *Kolesar s Filozofske: Zbornik v počastitev 90-letnice prof. dr. Vilka Novaka*, Župančičeva knjižnica, Ljubljana, 2000, str. 217.

nekaterih drugih državah med najpogostejše tematike zbiranja in obdelovanja življenjskih zgodb posameznikov-ic uvrščajo prav "druga svetovna vojna, priseljenci, begunci, ekologija, oblikovanje identitete, otroštvo in vzgoja".⁹ Glede na omenjeno tu izbrana tematika ni niti nekaj povsem izjemnega niti redkega.

Naj na kratko predstavim metodološki okvir in njegove temeljne postavke. Zbiranje gradiva je bilo povezano s prakticiranjem t.i. terenskega dela. Ciljna skupina, ki jo zajema analiza, je pet kmečkih žensk s podeželskega predela Kozjanskega, omejenega na vasi Gubno, Ješovec, Vrhe (občina Kozje) in Krivica (občina Šentjur pri Celju). Sledeči sliki prikazujeta geografski okvir terenskega raziskovanja in umeščenost Kozjanskega v širši slovenski prostor.

Slika 1 in slika 2: Zemljevid Slovenije in ožjega dela Kozjanskega
Vir: Interaktivni Atlas Slovenije (elektronska izdaja)

⁹ M. Ramšak, *ibidem*, str. 222-223.

Osnovni kriteriji in zamejitve pri izbiri konkretnih oseb na terenu so bili: spol (izključno ženske zaradi lažje in zanesljivejše primerljivosti podatkov ob analizi gradiva), število oseb (največ pet zaradi obsežnega terenskega dela), starost (nad 65 let, saj bi bile mlajše pripovedovalke že vnaprej determinirane z omejeno vednostjo glede časa, ki ga je obsegala druga svetovna vojna na Kozjanskem; po drugi strani pa je bilo vseskozi prisotno tiho prepričanje – ob bolj ali manj osebnem poznavanju izbranih pripovedovalk – da so ravno starejše ženske dovolj legitimna skupina pripovedovalk, katerih osebne življenjske zgodbe so prečile zgodovinski čas vojnega dogajanja in lahko reprezentirajo model specifičnega in tipičnega načina življenja tradicionalne kmečke ženske ožjega dela Kozjanskega, ki je izkusila grozote druge svetovne vojne na slovenskih tleh z vsemi posledicami, mentalitetni in identitetni horizonti teh pripovedovalk pa zrcalijo določeno podobo razmer in položaja kmečkih žensk dvajsetega stoletja, ne le v kriznih situacijah, marveč na podeželju nasploh).

Način zbiranja je potekal tako, da sem pripovedovalke ob predhodni najavi in njihovi privolitvi k sodelovanju obiskal na njihovih domovih in izvedel polstrukturirani intervju za življenjsko zgodbo z intenzivnim poudarkom na tistem obdobju njihovega življenja, ki je bilo vezano na čas druge svetovne vojne. Intervjuji so bili s privolitvijo sogovornic tudi posneti z diktafonom. Potekali so v kozjanskem narečju, uporabljeni odlomki življenjskih zgodb pa so "prevedeni" oz. primerno prilagojeni in vključeni v jezik teksta.

Zbiranju podatkov je sledilo urejanje gradiva, ki je vključevalo transkripcijo zgodb in analizo transkribiranih intervjujev. Pričujoči tekst vsebuje resnična imena pripovedovalk, saj svoj prispevek k temu delu razumejo kot nekaj častnega in kot nekaj, na kar so osebno ponosne.

Vsebinski teoretski koncept teksta je osredotočen na temeljni problem ženskega doživljanja vojnega nasilja na ožjem delu Kozjanskega med leti 1941- 45. Osrednji poudarek teme je poskus predstavitve specifične ženske figure, namreč kmečke ženske kot deklice, dekleta, bodoče žene, gospodinje in matere, ki je zaznavala, čustvovala, jokala, bežala, trpela, utelešala, zaznamovala, doumevala strahote vojne. Ob tem sem predpostavljal, da osebna skušnja vojne pusti trajne posledice na človeškem telesu, ne glede na spol in ostale razlike. Prav tako sem pomislil na to, da vojna pusti še posebno močne, boleče in neizbrisne sledi pri tistih ženskah, ki so bolj podredljive, ponižne, hvaležne in skromne, torej pri ženskah, pri katerih se lahko predpostavlja, da so bolj dovzetne za tragedije vojne.

Vojna je v nekem občem empirističnem pogledu vendarle sinonim za moškega. Moški je namreč tisti, ki se bojuje, se spopada, strelja, pobija, kolje, posiljuje, požiga, začenja in končuje vojne. Ženska tako postane žrtev, ujetnica, taboriščnica, pregnanka, begunka, bolničarka, maziljenka, tolažnica, kurirka itd. Pričujočih pet pripovedovalk ni nikoli držalo v rokah puške, niso streljale in niso požigale, pa vendar so bile njihove domačije požgane, same pa izgnane in "ranjene". S tem želim poudariti eno osnovnih poant svojega početja: poskušati vpogledati v življenjske zgodbe žensk, ki so preživele vojno, in pokazati, kako pripovedovalke razumejo svojo lastno preteklost in kako povezujejo osebne izkušnje s takratnim družbenim okoljem in sedanjo distanco tako v spominu do tistega časa kot do svojega lastnega spomina na tisti čas.

Zaznamovanost ženskega obraza z vojno na Kozjanskem ali vojna kot določitev kmečke ženske (nivo identifikacije relacij)

Pomen in vrednost življenjskih zgodb pripovedovalk je v tem, da so stvarna in trdna podlaga za okrepitev tako njihovega lastnega samozavedanja kot za razorožitev

družbenih stereotipov glede vloge in pomena udeležnosti žensk civilistk v drugi svetovni vojni. Nicole Ann Dombrowski, doktorica znanosti z univerze v Marylandu v ZDA, ki je dolga leta proučevala predvsem evropsko zgodovino družin, ki so bile na kakršenkoli način udeležene v drugi svetovni vojni, ugotavlja, da je najpogostejša podoba ženske iz vojne kot podoba nemočne žrtve. Obstajajo tri podobe žensk iz vojne: bojevnica ali vojakinja (pri nas partizanka), tolažnica in nemočna žrtev. Vendar poudarja, da je bila ženska ne glede na svojo funkcijo ali status v drugi svetovni vojni viktimizirana preko vojnega konflikta. Sama je prepričana, da so ženske, kljub stereotipnim označbam o njihovi "naravni pasivnosti" in tradicionalni deprivilegiranosti, v vojni odigrale enako pomembno vlogo kot moški, a na nekoliko drugačen način. Ženske so hote ali nehotе, vede ali nevede prispevale k spreminjanju vojaške kulture, prav tako pa je treba vedeti, da je slednja spremenila ženske. Dombrowskijeva meni, da se tovrstne vsakdanje debate ponavadi vselej začnejo in končajo pri istem vprašanju: Ali so ženske, kot globalna kategorija, pustile v vojni enak delež kot moški?¹⁰ To vprašanje je po mojem mnenju neproduktivno, saj prej zavaja in banalizira, kakor kritično razpira diskurz osebne vpričnosti. Synthia Simmons opozori na zanimiv vidik izpostavljenosti ženskega obraza v vojni, in sicer govori o ženskem začetnem odzivu na začetek vojne. V smislu vpogleda v to, kako je začetek vojne vplival na kontinuiteto in diskontinuiteto ženskih identitet, v navzkrižju nastalih socialnih in kulturnih kontekstov, pride do izraza prav ta takojšen odziv žensk na vojno, predvsem žensk kot civilistk.¹¹ Tu uporabljam idejo, da je vojna s svojo pojavnostjo istočasno tudi že oplazila "obrazе" žensk. Nicole Ann Dombrowski razvija zanimiv koncept *de-kolonizacije in koloniziranih žensk*, ki so bile v vojni kot civilistke pregnane z domov, ali v taborišča ali preseljene. Saj se je pokazalo, da je bilo vsakdanje življenje žensk med vojno neposredno determinirano in bolj ali manj subverzivno strukturirano s simbolnimi pomeni vojne propagande in vojaškimi akcijami.¹² Skratka, v vojni lahko vojna doleti tako ali drugače vsakogar. To dejstvo so brez dilem potrdile tudi zgodbe sodelujočih pripovedovalk. Tako smo prišli do točke, kjer bom poskušal predstaviti začetne informacije glede njihovega socialnega položaja, "vojne funkcije" ali vloge, ki so jo bile prisiljene sprejeti in glede tega, kako so kot mlada dekleta razumela mehanizme uničevalnega stroja, ki mu pravimo vojna. V tabeli so prikazani osebni podatki pripovedovalk z namenom boljše ponazoritve in lažje predstavljenosti citiranega gradiva, ki ga navajam v tekstu.

¹⁰ Nicole Ann Dombrowski, "Soldiers, Saints, or Sacrificial Lambs? Women's Relationship to Combat and the Fortification of the Home Front in the Twentieth Century", v: *Women and War in the Twentieth Century – Enlisted with or without Consent* (Edited by Nicole Ann Dombrowski), Garland Publishing, Inc., A Member of the Taylor & Francis Group, New York and London, 1999, str. 2-8 (povzeto).

¹¹ Synthia Simmons, "The City of Women: Leningrad (1941-44)", v: *War Discourse, Women's Discourse – Essays and Case-Studies from Yugoslavia and Russia*, Topos, letnik II, št. 1-2, ISH-Fakulteta za podiplomski humanistični študij, Ljubljana, 2000, str. 77.

¹² *Ibidem*, str. 12-13.

Ime	Marija	Kristina	Marija	Jožefina-Jožefa	Marija
Priimek	Kotnik	Lužar	Bah	Bevc	Gril
Dekliški priimek	Marcen	Kotnik	Bah	Potočnik	Tacer
Ljubkovalno/klicialno ime	Micka	Tinika	Micka	Pepca/Pepka	Mimika
Datum rojstva	4. 12. 1931	2. 12. 1921	14. 11. 1929	17. 3. 1927	22. 5. 1933
Kraj rojstva	Krivica (Lastine)	Gubno (Ješovec)	Gubno (Vrhe)	Gubno (Marof)	Gubno (Ješovec)
Naslov rojstnega kraja	Krivica 21 Prevorje	Gubno 35 Lesično	Gubno 62 Lesično	Gubno 15 Lesično	Gubno 36 Lesično
Datum poroke	1. 1959 2. 1965	1951	1950	1948	1959
Sedanji naslov	Gubno 35 Lesično	Krivica 39 Prevorje	Gubno 49 Lesično	Gubno 34 Lesično	Krivica 41 Prevorje
Število otrok	3	5 (2 †)	5	6 (2 †)	3
Državljanstvo	slov.	slov.	slov.	slov.	slov.
Starost	69 let	79 let	71 let	73 let	67 let
Datum intervjuja	25. 11. 2000	26. 11. 2000	27. 11. 2000	27. 11. 2000	28. 11. 2000

Tabela 1: Podatki o pripovedovalkah

Vir: ustno sporočilo

Vsaka od petih pripovedovalk je vojno doživela drugače. Najstarejša med njimi je 79-letna Kristina Lužar (rojena Kotnik), ki je bila stara ob začetku vojne na Kozjanskem 20 let. Kot gospodinja in kot mati dveletne hčerke Slavice, ki jo je rodila sredi vojne vihre leta 1942, je bila z rodne domačije na Gubnem pregnana 11. decembra 1944, ko je nemški okupator najostreje pokazal svoje zobe do takrat osvobojenemu ozemlju Kozjanskega. Sama pravi, da jo je vojna hudo zaznamovala: "Še zdaj, ko kdo potrka na vrata, me kar pri srcu stisne." Kot priča vojne je izgubila mater Marijo, ki jo je tako rekoč na pragu lastne hiše ob jutranjem begu zadela sovražnikova krogla. Prav tako je v letih vojne izgubila svojo hčerko, ki je v pregnanstvu zbolela zaradi zastrupitve. Njen spomin na dan grozovitega požiga, ki ga pomnijo vsi starejši ljudje, je zelo jasen, luciden, a boleč. Takrat je namreč zgubila dom in lastno mater. Vsi od njene hiše so bili pregnani in so se pol leta, do konca vojne (maja 1945), potikali pri sorodnikih v Loki pri Žusmu. Na splošno vprašanje, česa se najbolj spomni iz vojnih časov, takole odgovarja:

"Tega ne moreš opisati, tega ne moreš niti povedati ... ker to so bile dve stranke. Pred 41. letom je bila stara Jugoslavija, potem so pa to vse Nemci zavzeli. To so bili tako nevarni časi. Enkrat so okoli kontrolirali partizani, drugič spet nemška patrolja. In če bi se kdaj srečali, bi vse nas postrelili, ker so partizani pri nas imeli sestanke. Naš oče so zmerom govorili: "Zaradi vas [misli na partizane]¹³ smo mi nesrečni." Ker če bi Nemci zvedel, da se pri naši hiši zbirajo partizani, bi nas vse takoj potolkli. Potem so pa tako ali tako prišli [že omenjenega decembra 1944] in vse požgal skoraj do tal, iz maščevanja, ker je bilo to območje takrat osvobojeno." (Kristina Lužar)

Zanimivo je, kako Kristina Lužar definira fukcije oz. naloge, ki so v času vojne doletele ženske kot civilistke.

¹³ V oglatih oklepajih so avtorjeve opombe, pojasnila in dopolnila k citiranim pasusom.

"Potem pa vsak je imel svojo funkcijo: eden je to delal, drugi je delal nekaj drugega. Moja funkcija je bila zbiranje hrane po okoliških vaseh za partizane. Pa čeprav sem imela majhnega otroka, se nanj nisem smela nič sklicevati. Pobiranje živeža naokoli pa ni bila niti lahka niti varna stvar. To je bilo nevarno in hkrati neprijetno hoditi daleč okrog, zato sem raje po tihem vzela doma." (Kristina Lužar)

Druga pripovedovalka, danes 74-letna Jožefa Bevc, je bila ob pričetku vojne stara 15 let. Spominja se, da je ravno končala osnovno šolo na Pilštanju. Kot mlado dekletce se zelo dobro spominja tistega 20. oktobra 42. leta, ko so sredi noči po njenega očeta prišli nemški orožniki in ga za vedno odpeljali v taktar znano in zelo razvpito mariborsko kazensko taborišče, od koder se ni nikoli vrnil. Takole pripoveduje:

"Potem ga ni bilo več nazaj. V Mariboru je bil ustreljen. To je bilo 4. novembra. In tudi nas so odpeljali 4. novembra. Na isti dan ... v Celje. Iz Celja smo šli naprej z vagoni proti Gradcu. Tam smo ostal' 14 dni v kabinah. Potem smo šli pa naprej za Bamberg. Tam so nas razdelili in smo šli delat v tovarno. Mlajši so šli v tovarno, starejši pa h kmetom. To je trajalo nekaj mesecev. Potem so nas preselili v Baumgarten v Nemčijo, kjer je bilo delavsko taborišče. Tam je bilo pa samo kmetijstvo. Dodeljena sem bila enemu kmetu, ki je imel 60 glav živine. Morala sem pomagati pri krmljenju živine in pač glede vseh opravil na kmetiji. To je bilo do aprila 45. leta. Petinštiridesetega leta smo šli proti domu in smo se vračali skoraj 14 dni, saj ni bilo prevozov. Smo moral' kar po vlakih sloneti. Tako revno je bilo vse skupaj. Slovenija je bila vsa uničena. Niti vode nismo dobil', ko smo prišli na našo stran sem. Potem smo se pa vrnili. Doma je bilo tako vse požgano, tako da smo hodil' spat k sorodnikom v Zibiko, kar je bilo oddaljeno za dve uri hoda. Malo smo si začeli obnavljati, hišo malo popravili, da smo lahko ležali. Prvo leto po vojni smo tako ležali kar na strehi svinjskega hleva na prostem." (Jožefa Bevc)

Iz povedanega je razvidno, da je naša pripovedovalka več kot dve leti in pol preživela vojno kot taboriščnica v Avstriji in Nemčiji med tedanjo okupacijo slovenskega ozemlja. Tako kot prvi pripovedovalki Lužarjevi je tudi njej vojna vzela njene najbližje: v kazenskem taborišču je izgubila očeta, njena celotna družina je bila s silo pregnana v taborišče na tuje. Ta citirani odlomek izpričane življenjske zgodbe je jasen dokaz, kako je vojna korenito posegla v življenje malega človeka in kako je vplivala tudi na usode žensk in otrok. Naj poudarim, da nobena od sodelujočih pripovedovalk ni aktivno sodelovala v NOB proti okupatorju, torej na fronti. Lahko pa rečem, da kot mlada dekleta, nekatere celo kot osnovnošolske deklice, niso imela nobenega dobrega in opravičljivega razloga za to, saj je fronta z vso silovitostjo in grožnjo potrkala kar sama na vrata njihovih domov. Tako so iz pasivnih žensk, pridnih gospodinj in neobglenih deklet morale praktično čez noč postati nekaj povsem drugega. Devetinšestdesetletna Marija Kotnik je bila stara 10 let ob pričetku vojne in se tako spominja, da je kot osnovnošolka obiskovala tri šole.

"Najprej sem hodila tri leta v šolo za staro Jugoslavijo, potem tri leta za Nemčijo, dve leti pa za partizane. Tako da so nas za Nemčijo učili nemški učitelji gor na Prevorju. To je vse skupaj trajalo do preobrata. Se spominjam dveh nemških učiteljic: ena je bila Inge Preis, druga pa Trude Putinge. Mi smo morali v šoli vse nemško govoriti. Smo se kar fino naučil' nemško. Ker oni niso smeli slišati, da smo otroci med seboj govorili slovensko. Če smo govorili slovensko, so rekle: Hier bleiben ... ja, voll Stunden!" Potem smo se pa samo po nemško pogovarjal'." (Marija Kotnik)

Naslednja pripovedovalka, ki ima podobne spomine na šolske dni med vojno, je osemindesetletna Marija Gril iz zgornje Krivice, ki je ob začetku vojne dopolnila 8 let. Kot 11-letna deklica je doživela pregon iz lastne hiše, ko je bila požgana vas Ješovec. Takole se spominja tistih dogodkov:

"Teško je bilo, ko smo bili v vojnem času. V šoli nismo imeli nič knjig. Smo samo nareke pisali. Za staro Jugoslavijo sem hodila v prvi razred, potem sem hodila tri leta za Nemčijo, dve leti potem nismo nikamor hodil', ker smo v tistem času pogorel' in smo dve leti ostali brez šole ... zadnji dve leti smo potem hodil' še za partizane. Iz vojne se najbolj spominjam, ko smo doma pogorel' in ko smo otroci ostali sredi borbe na Gubnem, ko smo se vračali iz šole. Tisti dan je bilo tako: kjer so se partizani shajali, otroci tistih hiš so ostali doma, tu pri nas [pri Tacerjevih] se pa niso, smo šli pa v šolo. Ko smo se pa vračali iz šole proti domu, nas je dohitel tale Križnik [vaščan] in rekel: "Bežite, bežite!" Za nami nam je pa sledil nemški 'vermošaht' [Wermannschaft]. Mi otroci smo bili pa 'vermošahti' navajeni, ko smo šli vsak dan mimo njih, ko smo šli mimo župnije v šolo na Pilštanj. Tako da se jih nismo nič bali. Ko pa pridemo gor do ovinka pri Debelakovih, so pa Nemci začel' streljat. Takrat smo pa letel', kolikor so nas noge nesle. Naš ata so nas že napol poti pričakal' in nas spravili po grabnu skoz' ob Ješovcu proti domu. Ko smo prišli domov, so nas ata poslali v zidano sobo, kjer ni bilo oken. Drugače je bila velika nevarnost, da nas bi zadele krogle, ki so letale po zraku. Spomnim se, da je ena krogla prebila okno in priletela naravnost v hišo. To je trajalo do večera, potem se je pa to zaenkrat nehalo." (Marija Gril)

Zadnja pripovedovalka je dvainsedemdesetletna Marija Bah, ki je prav tako kakor druge štiri pripovedovalke s tega ožjega okolišja Kozjanskega, preživela vojno nasilje druge svetovne vojne in katere otroštvo in mladost sta bila intenzivno spletena z občutji strahu in trpljenja. Vojna ji je vzela šele sedemnajstletnega brata Tončka, ki je padel v partizanih nekje na slovenskem ozemlju. Sama pa se spominja strahu, ki ga je prestala, ko so jo partizani uporabili za kurirko v izvidniške namene.

"Tedaj je bilo dosti žalosti. Enkrat je prišel partizan, drugič spet Nемеc. To je bilo veliko strahu. Takrat sem imela najlepša leta, štirinajst, petnajst, pa je bila vojna. To so bili težki časi. V vojni sem izgubila brata, za katerega sploh ne vemo, kje točno je padel." (Marija Bah)

Po tem uvodnem seznanjanju z osnovnim eksistencialnim položajem in človeškimi izgubami, ki so jih doživele naše pripovedovalke kot civilistke, lahko ugotavljam, da so bile zaradi svoje življenjske usode neposredno prizadete in intimno povezane s takratnim destruktivnim družbenim okoljem. Iz tona besed med pogovorom je bilo mogoče razbrati njihovo željo po prikazu brezizhodnosti položaja, v katerega so bile pahnjene. Nobena od pripovedovalk ni v imenu človekovih pravic in kršenja le-teh glasno ali kritično obsodila storjeno nasilje nad njihovimi življenji. Tega kot raziskovalec in kot poznavalec kozjanske mentalitete starejših podeželskih ljudi niti nisem pričakoval. Iz njihovih stavkov je bilo moč začutiti neko prikrito nejevoljo, vendar se je ta asimilirala v tiho sprizajznenje z novimi življenjskimi dejstvi in nerožnatimi razmerami, ki jih je na Kozjansko prinesla druga svetovna vojna. Nicole Ann Dombrowski poudarja, da podoba vojne ne podčrtuje le podobe ženske udeležbe v ciklusu izmenjavajočih se funkcij reprodukcije in destrukcije, temveč pušča neko sivo liso na obdajajočem ženskem "boju" med potmi samo-obrambe in dinamikami militaristične agresije.¹⁴ Ta njena misel mi je odprla jasnejšo sliko, kako je druga svetovna vojna na Kozjanskem bliskovito in neusmiljeno pretrgala vse koncepte zasebnosti in temelje predhodne "esenčialne" narave doma. Z dejanjem požiga vasi in pregona ljudi so bili vsi humani koncepti bivanjske politike in ekonomije porušeni do tal. Dombrowskijeva opozarja še na en zanimiv sociološki pojav, formuliran v besedah, da se s totalnim zlomom zasebnosti ljudi na pogorišču zgodovine izenačijo ženske in moške vloge.¹⁵ Slednji tezi lahko

¹⁴ Nicole Ann Dombrowski, *ibidem*, str. 18.

¹⁵ Nicole Ann Dombrowski, *ibidem*, str. 19.

pritrđimo tudi na podlagi pridobljenih zgodb na Kozjanskem, kjer so ženske dejale, da pred nasiljem vojne ni bilo nobenih razlik med moškim in ženskim spolom. Oba spola so doletele boleče posledice, samo od posameznikove narave pa je bilo odvisno, kako jih je prenesel. O ženskah v drugi svetovni vojni je napisano mnogo literature, kjer se na veliko poudarja, kako so ženske kljub trpljenju in izgubam vendarle kot globalna spolna kategorija skozi drugo svetovno vojno precej pridobile na ravni ekonomske in politične emancipacije. Sam bi k temu dodal naslednje: morda taki sklepi razvidneje držijo za bolj razvita urbana področja. Trdim, da kmečke ženske na Kozjanskem z vojno niso pridobile niti polovice tistega, kar so (osebno) izgubile. Družbeno-ekonomske in politične razmere so na podeželju govorile povsem drugačen jezik kakor v urbanih okoljih.

Ženske kot žrtve in/ali priče (vprašanje produkcije identitet)

Tisti, ki so preživeli napade na domove, so preživeli po zaslugi metod evakuacije. Vsi teoretiki vojne pišejo o tem, kako premestitve, pregnanstva in bežanja prinašajo nove probleme in potencirajo ogorčenje in trpljenje pregnancev. Nicole Ann Dombrowski navaja izsledke analiz gvatemalskih civilistov med vojno, ki jih je izvedla Antonella Fabri. Ugotovila je, da sama premestitev ali pregnanstvo kot tako pri ženskah sproducira travmo veliko bolj potem, ko so ženske že izkusile izgubo samega fizičnega domačega prostora.¹⁶ Podobne namige je bilo mogoče najti tudi pri eni od pripovedovalk, in sicer pri Kristini Lužar, ki je svoje pregnanstvo oz. "premestitev", četudi pri sorodnikih, prej občutila in razumela kot neprijetno namestitvev, kot kraj, kamor ne pripada. Pregonstvo naredi človeka še bolj ranljivega in občutljivega. V tem smislu govorim o splošni podobi preproste, neizobražene in neemancipirane podeželske ženske v vojni kot o podobi prestrašene in nedolžne žrtve, ki težko razume obče dinamike in mehanizme vojne mašinerije, kolikor se to sploh da razumeti. Koncept ženske v vojni kot žrtve ne zajema diskurza pomilovanja ali zmanjševanja vrednosti ženskih doživetij o vojni. Priznavanje take ženske izkušnje znotraj polja osebne udeležbe v vojni šele lahko pripelje do tega, da v ženski kot žrtvi vojne prepoznamo privilegiran del njene biografije. Na to tezo so me navedle vse pripovedovalke s svojimi življenjskimi zgodbami, ki so do svoje pozicije žrtve v vojni zavzele pokončno in ponosno držo, kljub travmatičnosti spomina. Vse izbrane ženske so na vprašanje, ali same sebe dojemajo za žrtev vojnega nasilja, brez pomisleka odgovorile pritrđilno. Marija Bah glede lastne žrtve takole razmišlja:

"Sigurno sem bila žrtev, saj sem bila tudi izpostavljena nevarnostim. So prišli partizani k naši hiši in se posedli okrog mize in jedli, mene pa so poslali ven, da sem opazovala okolico, če bi slučajno prišli Nemci. Sem bila kot kurirka. Enkrat sem morala it stražit, pa zagledam cel bataljon Nemcev. Hitro sem tekla v hišo, da so partizani lahko še pravočasno zbežali. Gledati sem morala kot vojak na straži, kot 'vahter'. Bila sem obveščevalka. Pa to ni bilo enkrat. To je bilo večkrat. To je tudi bilo strašno in me je bilo zelo strah. Če pa ne bi hotela iti, bi najbrž tudi partizani kar streljal' ... veš, ker to so streljal' tako eni kot drugi." (Marija Bah)

Velikokrat se v razpravah o vojni in njenih destruktivnih posledicah tako na znanstveni kakor vsakdanji izkustveni ravni pojavi morda nekoliko kočljivo ali vsaj neprijetno zastavljeno ali napačno razumljeno vprašanje glede veličine žrtve: gre za vprašanje, kdo je bil v vojni večja žrtev, moški ali ženske? Kdor na tem mestu pričakuje nedvoumen odgovor, bo ostal razočaran. V razmislek ponujam odgovor ženske, ki je bila kot dekle izgnana v taborišče v Bamberg in nato še v Baumgarten:

¹⁶ Nicole Ann Dombrowski, *ibidem*, str. 26-27.

"Mislim, da so bili moški najbrž še večje žrtve. Moške so namreč zelo mučili. Samo ženske je to vse skupaj bolj prizadelo. Drugače pa mislim, da so ženske to veliko lažje prestale ... no, vsaka ne. Nekatere bolj, nekatere manj. To sklepam po sebi. To je itak tako zmešano. Ene moške je tudi to zelo prizadelo. To je vse odvisno od tega, kakšen človek si, kakšne slutnje imaš, kako razmišljaš, na kakšen način živiš, kaj pričakuješ ... Vse je na tej podlagi." (Jožefa Bevc)

Dvom glede večje vojne žrtve pri skoraj vseh naših pripovedovalkah odstira žensko kompromisno, a latentno prilaščanje fenomena "vojne žrtve". Razpiranje tovrstne debate ima daljnosežne posledice, ker gre za vprašanje, ali ima vojna specifično moški ali ženski karakter in še eno: če bi ženske imele moč in oblast, ali bi vojna takrat še obstajala? Mnogi, med njimi najbrž precej prav tradicionalnih žensk, med katere bi lahko uvrstili tudi pričujoče pripovedovalke, bi odgovorili, da takrat vojne ne bi bilo. Sally L. Kitch, doktorica ženskih študij, se s tem prav gotovo ne bi strinjala, saj je prepričana, da je to naivna in iluzorna misel. Meni, da če bi ženske dobile moč in oblast v roke, bi bile prav takšne kot moški, saj je prepričana, da vojna ima svoj spol, pri čemer misli na družbeni spol (gender) in ne biološkega (sex).¹⁷ Zatorej lahko sklenem: ker je preizpraševanje ženske vloge v vojni vselej povezano z vnaprejšnjo determiniranostjo, ki zahteva, da se ženska vojna vloga stalno reflektira v njeni civilni ženskosti prej kot v spolni nevtralnosti ali celo maskulinizaciji, je njena vloga žrtve stalno pogojevana s pomenom pasivne civilistke. To je tisto, kar ji odžira primat nad vlogo žrtve. Tega se delno zavedajo – sicer ne na reflektiran način – tudi pripovedovalke. Zato je izkazovanje svoje lastne žrtve zelo prisotno, čeravno mnogokrat ne pogosto in izrecno izrečeno. V zaključek tega poglavja lahko iz povedanega in izpričanega podam kratko sklepno misel: pripovedovanje pripovedovalk o vojni je prežeto s poudarjenim elementom odkrite samo-viktimizacije. Aspekt ženske kot priče vojne je zaradi primernejše umestitve topike obravnavan v poglavju o konstrukciji spomina.

Kontekstualizacija strahu in "strah pred strelom zaradi kosa kruha" (aspekt reprezentacije percepcij, recepcij, doživljanj in občutenj)

Številne knjige mnogih avtorjev, ki govorijo o pričevanjih žensk skozi prizmo ustne zgodovine, ki so kot civilistke doživele in preživele drugo svetovno vojno kjerkoli po Evropi, so polne izpovedanega strahu, ki so ga ženske prestale med vojnim obdobjem. Ta nepreštevna in nepopisna gmota ženskega strahu kot enega osrednjih in temeljnih občutij vojne je prisotna tudi pri sodelujočih pripovedovalkah. Med intervjuji so se med podajanjem lastne življenjske zgodbe ženske najpogosteje opredeljevale do strahu z naslednjimi besedami: "Ja, seveda, koliko strahu smo prestal", saj nismo vedeli za nekaj ur naprej, kje bomo. Nismo si upali biti v lastni hiši. Čeprav ni bila požgana, si nismo upali, ker se je to kar nadaljevalo." (Marija Kotnik) Čez nekaj stavkov ista pripovedovalka ponovno zatrdi: "Veš da, smo bili čist izstrašeni, pa kot otroci." Druga pripovedovalka zanimivo pravi naslednje: "Ne, še nisi bil tako v strahu ... ni te še bilo toliko strah, ker si lahko to prenašal. Zdaj ne vem, kaj bi naredila, če bi bila vojna. Prej si to lažje prebavljal." (Kristina Lužar) Tu imamo sedaj dva različna modela artikulacije izpovedanega spomina glede strahu v vojni. Zanimivo je, kako npr. Marija Kotnik pri oblikovanju svoje miselne stavčne strukture o strahu ne govori v prvi osebi ednine,

¹⁷ Sally L. Kitch, "Does War Have Gender?", v: *Genes and Gender VI – On Peace, War, and Gender: A Challenge to Genetic Explanations* (Edited by Anne E. Hunter), The Feminist Press at The City University of New York, New York, 1991, str. 92-103 (povzeto in prirejeno).

temveč uporablja "mi". Skratka, ne "jaz", ampak "mi". Sklepam, da so vzroki za tak način izpovedi predvsem v dveh točkah: ena je verjetno velika kolektivna povezanost tradicionalne kmečke družine na Kozjanskem v času vojne, kar je pomenilo, da ta njen "mi" izpričuje neko občost občutenja strahu, ki so ga povečini vsi ljudje doživljali takrat, in hkrati neko subtilno humano odgovornost do drugega, ki jo je mogoče upoštevati pri konstrukciji podobe kmečke ženske mentalitete. Druga točka cilja na podrejenost in podredljivost žensk in otrok. Ta "mi" nam tukaj govori, kako so ideološki mehanizmi tradicionalne patriarhalne družine vplivali na graditev otrokove zavesti o lastni identiteti in integriteti. Kot vemo, so bili na podeželju povsod po Sloveniji, in Kozjansko ni izjema, otroci pogosto pojmovani kot razosebljena bitja brez lastnega "zavedajočega se jaza". Dominacija staršev, predvsem očeta kot gospodarja, je bila popolna in nenadkriljiva, čeravno morebiti ponekod zgolj simbolična in iluzorna. Druga pripovedovalka, Kristina Lužar, predstavlja tip pogumnejše ženske v prenašanju strahu med vojno. Kot je razvidno, je svoje pripovedovanje z "jaz" prenesla na "ti". Najinemu poznanstvu ne pripisujem pretirane vrednosti za tak način pripovedovanja. Zagotovo pogoji intervjuja in odnos med spraševalcem in pripovedovalko vplivata na potek in način pripovedovanja, vendar pri tem ne gre spregledati ali zanemariti vrednosti same strukture povedanega. Mislim, da ta prenos osebe pomeni poskus pripovedovalkega ustvarjanja distanciranega odnosa do lastnega mučnega spomina na vojno. Tako se travmatičen spomin na strah pretvarja v znosnejši strah. To dejanje v pripovedovanju lahko primerjam, rečeno v filozofskem jeziku, s poskusom izmeta subjektivnosti v objektivnost, kjer človek poskuša dati ven tisto, kar je znotraj njega. Na ta način si lahko odtujimo boleče in mučne delčke doživete preteklosti. Toda če se opremo na misel Paula Thompsona glede uporabe aktivnega "jaz" v aktu pripovedovanja, se ne moremo izogniti njegovi ugotovitvi, da so moški veliko pogostejši uporabniki tega "jaz", ki neposredno uteleša samozavest in neomajno trdnost samega sebe. Po njegovih izkušnjah iz analiz je za ženske nasprotno značilna pogosta uporaba terminov "mi" ali "nekdo", ko govorijo o svojem življenju. Moški torej prej uporabijo direktne, aktivne, subjektivne načine izražanja, ženske pa indirektno in reflektivno.¹⁸ Podobne rezultate analiz pripovedi sem dobil tudi sam. Izjema je le uporaba termina "ti" namesto "jaz", ki je bila seveda poleg množičnega "mi" večkrat prisotna. Skriti pomeni tako verbalne kot neverbalne komunikacije so berljivi brez pretiranega poučarjanja lingvistične ali psihološke komponente artikulacije.

Konstrukcija strahu, ki se je utrdila med pripovedovalkami med vojno, ima svoje osnove v predhodnem procesu ozaveščanja strahu pred vojno s strani njihovih staršev. Na vprašanje, ali so si predhodno predstavljale, kaj je vojna, so vse zatrdile, da so jim starši že velikokrat govorili o prvi svetovni vojni. O vojni so jim govorili kot o nečem, česar se je treba zelo bati. Tako je bila njihova otroška oz. mladostna percepcija vojne povezana s predstavo o streljanju vojakov, požiganju poslopij, izganjanju iz lastne hiše in vsesplošnem nasilju. Marija Kotnik takole izpričuje svoje mučne občute strahu:

"Mi smo vse razumel', kaj je to vojna. Ata so rekli, da vojaki streljajo, požigajo. Veš, da sem se najbolj bala tega, da ne bi preživel... da nas bi vse postrelili. Takrat sem si najbolj želela miru. In da nas ne bi preganjal'. Ja, koliko straha smo tedaj prestal' ... koliko straha sem prebila takrat. Saj smo bili civili tudi v veliki nevarnosti, posebej tam, kjer so bili kakšni izdajalci, ki so kaj povedali." (Marija Kotnik)

Tistega, česar so se vse pripovedovalke najbolj bale, bi lahko strnili v en stavek: strah pred izgubo lastnega življenja in življenja svojih najbližjih, predvsem pa strah

¹⁸ Paul Thompson, *The Voice of the Past*, Second Edition, Oxford University Press, Oxford and New York, 1988, str. 155-156, 243.

pred mučenjem. Kristina Lužar, katere domačija je bila decembra 1944 požgana, njena družina izgnana, mati med begom pa ustreljena, takole razmišlja o strahu:

"Najbolj smo se bali tega, da bodo prišli, pa nas bodo vse postrelil" ali pa nas odpeljal v 'lager'. To me je bilo včasih tako strah, da si že bil kar malo zmešan ... ti je bilo že skoraj vseeno, al' boš živ al' mrtev. Seveda nas je bilo strah, saj so že dosti prej govorili, da bo vojna. Vojna pa je za to, da se ljudi potolče. To smo imeli že dovolj straha kot otroci, ko so nam ata pripovedoval'. Mene je vojna zelo zaznamovala. Jaz sem se pri sami sebi zaobljubila, da če bi kdaj še prišlo do vojne, jaz tega ne morem čakati'. Mene bi bilo preveč strah, ker sem takrat toliko strahu pretrpela. Da te samo ustrelijo, bi že še šlo, ampak da te mučijo. Tega se pa bojim. Kdor vojske ni dal skoz, ne more imeti takega strahu. Vendar našega očeta vseeno ni bilo toliko strah, četudi je dal že prvo skoz. Nas ženske je bilo bolj strah." (Kristina Lužar)

Gornji misli glede tega, da so bile ženske med vojno veliko bolj podvržene občutjem ogroženosti in strahu pred pojavom vojnega nasilja, se pridružuje tudi pripovedovalka Marija Bah, ki je med vojno opravljala "službo" obveščevalke: "Se mi zdi, da so moški lažje prenašali ta strah. Ženske smo bile bolj dovzetne za to. Glede tega smo bile tudi žrtve vojne."

Pomembno je poudariti, da so se kar štiri pripovedovalke od petih brez raziskovalčevih spodbud samodejno opredelile, da jih je v najhujših situacijah reševala in rešila prav njihova mladost. Prepričane so namreč, da sta prav zamegljena ali nejasna zavest in neizkušnost, kaj vojna sploh v resnici je, bili tisti, ki sta stopnjo strahu zmanjševali. Vse so izhajale iz lastnih opažanj, da so odrasli oz. starejši ljudje vojno veliko bolj občutili kot otroci ali mladi. To so pogojevale predvsem z dejstvom, da so se kot dekleta ali mlade gospodinje vendarle zanašale in naslanjale na odločitve in iznajdljivost odraslih v najhujših trenutkih. Vojna taboriščnica Jožefa Bevc se s travmatično mislijo spominja tistih pretresljivih dogodkov iz leta 1942, ko so jo skupaj z njeno družino Nemci odpeljali v neznano deželo:

"To je bilo grozovito! Sploh ne vem, kaj bi rekla. Jaz sem bila takrat še skoraj otrok. Starejši ljudje so še bolj to občutili. Mi mladi smo si mislili, da bomo menda že še prišli nazaj. Mi takrat nismo vedeli, da je oče ustreljen. To so nam povedali potem in da moramo zaradi tega vsi oditi, ker nas bodo preselili v taborišče. Tega se še zelo spominjam, kako smo šli mimo Kovačičove hiše, kako smo ob štirih zjutraj v temi ropotali po cesti. Moja mama je bila tako slaba, da ni mogla nič. Morali smo jo peljati pod roko ... čist' je bila 'fertig'. Otroci [mlajši bratje in sestre] so vlekli neke vreče za seboj, pa so bili še tako majčkani. Sama sem nesla, kolikor sem mogla in še mamu sem mogla podpirati ... pa še noseča je bila. Čeprav je bila močna ženska, se je takrat čisto zrušila, ko so prišli po nas. To je nepopisno. To je bilo najhujše, kar lahko človeka doleti. Mi nismo vedeli, kam gremo: mogoče nas mislijo tudi potolči. Tih smo šli. Niti besede nismo spregovorili, ko smo odhajali z doma. Niti besede nobeden! Nas je bilo tako strah, da bi si kdo mislil, da nas bo strlo. Tako smo bili vsi pretreseni, da ne morem povedati. Samo to vem, ko smo šli po cesti, kako so se slišali naši koraki. Mene je to zelo prizadelo. Ko si še otrok, se pa vendarle bolj zanašaš na starše. Si misliš: mama bo kaj ukrenila. Samo ko sem jaz pogledala mamu, so mi solze stopile v oči. Ona je tako jokala. Tega se skoraj ne da povedati. Vsi smo bili tako zatopljeni v tuhtanje, kot da ne bi bili čisto normalni. Samo mislil si, da to, kar se dogaja, sploh ni res." (Jožefa Bevc)

Pripovedovalka Marija Kotnik takole povezuje relacijo strah – mladost: "Mama je bila še bolj prestrašena, ko je bila še starejša. Še bolj kot mi otroci, ker je še bolj razumela, kaj je to vojna. Ona se je gotovo bolj zavedala, do česa vse lahko pride."

Lawrence Langer je pri raziskovanju posledic holokavista druge svetovne vojne ugotavljal, da je globok spomin vezan predvsem na spominjanje travmatičnih do-

godkov, ki jih je neka oseba zares doživela. Pri proučevanju številnih osebnih pričanj je spoznal, da je boleči spomin ob misli na vojno povezan predvsem z močno bazo intenzivnega strahu, ki se je koncipiral ob potenciranem vojnem nasilju.¹⁹ Po temeljitem premisleku vseh izpovedanih življenjskih zgodb s posebnim poudarkom na analizi same strukture strahu, ki se tako pogosto pojavlja v njihovih pripovedih, sem ugotovil, kako se je na podlagi posameznih odmevnih vojaških akcij na tem ožjem delu Kozjanskega plodno ustvarjala prava epidemija strahu, predvsem med ženskami, in se skozi "vojno propagando" širjenja govoric iz ust do ust neverjetno učinkovito vpenjala v vsakdanje življenje žensk med vojno. Kolikor je mogoče sklepati iz pripovedi pripovedovalk, je ta prastari način širjenja novic po vaseh silno hitro deloval. Ljudje so bili noč in dan na preži za informacijami o dogajanju. Vseh pet pripovedovalk s tega dela Kozjanskega je omenilo znan primer ženske (s klicalnim imenom Počvalska Roza iz vasi Marof), ki je bila "ustreljena zaradi kosa kruha". Po opisovanju pripovedovalk je bila ustreljena zato, ker je skozi okno lastne hiše nekemu partizanu dala samo kos kruha. Okupator ga je ujel in ga prisilil, da je izdal, kje je kos kruha dobil. In za tisti kos kruha je bila ustreljena. Novica o tem je preplavila vse vasi daleč naokoli. Kar se mi zdi tukaj bistveno, je to, kako se je večina žensk takoj identificirala ne le s to žensko, ampak prav s spolno vlogo samo, ki naj bi jo po merilih kmečke družbe iz sredine 20. stoletja imela ženska na tem delu Kozjanskega med vojno: to je, po večini so bile tretirane kot zbiralke živeža in oskrbovalke s hrano. Tudi pričujoče pripovedovalke so bile mnogokrat v položaju, ko so hranile partizane in druge ljudi. Spoznanje žensk, da se to lahko zgodi prav vsaki, je odigralo odločilno vlogo pri krepitvi strahu, in sicer specifičnega strahu, ki bi ga lahko simbolično in metaforično poimenovali "strah pred strelom zaradi kosa kruha". Naj razložim svoje pomisleke glede družbene konstrukcije tovrstnega specifičnega strahu. Naravo koncipiranja in dinamiko delovanja te vrste strahu med ženskami bi lahko primerjali z metaforo delovanja kolesja: ko se kolesje enkrat sproži, ne potrebuje več nobenega dodatnega pogona, saj se samo žene. In enako je delovala omenjena vrsta strahu, ki je cirkulirala po vaseh. Sami ljudje so poskrbeli za propagando, ki je že v kali novice delovala za ženske obremenjujoče in zastrašujoče. A ne pozabimo: to je bila v resnici "dolga roka" okupatorja, ki je vzpostavljala nadzor. Na tem primeru se delovanje ideoloških mehanizmov vojne razkrije kot grožnja, moč in dominacija. Da pa bi se ideologija "strahu pred strelom v glavo zaradi kruha" še okrepila, utrdila in popredmetila, so poskrbeli s svojo bogato simboliko gest celo partizani kot siceršnji zavezniki in branilci kozjanskih vasi. Za ilustracijo navajam osebno izkušnjo pripovedovalke, ki potrjuje tako razmišljanje.

"Nek večer – takrat še ni bilo elektrike – ko je na mizi mala sveča brlela, prideta dva partizana. To je bilo najbrž 43. leta. Prišla sta gor iz gozda ... pa sta rekla moji mami, da naj jima da večerjo. So pa mama rekli: "Zdaj nimam ničesar. Sem komaj iz 'štale' prišla." Je pa eden rekel: "Vsaj kruha dajte." So pa mama rekli: "Še tega nimam, niti za svoje otroke ne." Na mizi je pa bil še kos 'pršjače' [nevzhajana kmečka pogača], ko včasih smo 'pršjače' pekli. Tega ne bom nikoli pozabila, pa če bi sto let živela. Je pa partizan rekel: "Kaj imaš tam na mizi?" Mama so odgovorili: "Tega še jaz videla nisem." Pa ji je zabrusil: "Če bi bila ti Nemka, bi te zdajle takoj ustrelil." A so bili to medeni časi za nas?! Midve s sestro Nežko sva pa tam zraven stali, pa tako mladi sva bili, tako rekoč otroci. Odšla sta, pa se ne spominjam več, ali s kosom ali brez. Mama so potem dejali, da res niso videli tistega kosa pogače. Veš, tisto noč nismo upale zaspati. To je bilo vse povprek nevarno. Čeprav moški so bili še v večji nevarnosti. Njih so še

¹⁹ Lawrence Langer, *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*, Yale University Press, New Haven, Connecticut, 1993, str. 32.

raje streljali. Včasih sem si kdaj sama pri sebi mislila: "Mene pa menda ja ne bi ustrelili, ker sem ženska." Samo če je bilo hudo, so tudi na ženske streljali. To smo bili že čisto psihično izčrpani in živčni od strahu. Ko zdaj razmišljam, kako je bilo, se prav čudim, kako korajžni smo morali bit', da smo vse to prestali. Čudim se, da lahko človek toliko tega preživi in prenese." (Marija Bah)

K temu presunljivemu izseku, ki sicer dovolj zgovorno govori že sam zase, bi dodal, da je simbolika kruha, ki nastopa v obeh primerih, nezanemarljiva in zelo pomenljiva. Še danes je iz zakoreninjene tradicije za starejše kmečke ženske kruh tako rekoč skoraj nekaj svetega. Smrt zaradi kruha je bila v našem prvem primeru zato toliko bolj odmevna. Kaj je hujšega, kot umreti zaradi stvari, za katero garaš vse življenje in ki jo tako spoštuješ, ceniš in častiš. To je tisto polje, na katerem se je reflektirala pričujoča ženska miselnost v zvezi s strahom. Žrtev je bila zaradi posvečenega vzroka toliko večja. Kako je strah bil stalni spremljevalec notranjega občutenja vojne žensk kot civilistik, pove tudi dejstvo, da so naše pripovedovalke na sedemindvajsetih straneh transkribiranega gradiva v terminih "strah", "bati se", "biti prestrašena/preplašena" in "ne upati si" kar 92-krat izrazile svoja intimna občutja strahu do vojne.²⁰ V sklepu tega poglavja je vredno poudariti naslednje: iz petih pripovedi sem spoznal, kako iz načinov pripovedovanja o strahu veje neka ideologija kolektivnega strahu, ki se je hitro opredmetila na ravni družbenega konteksta vojne in se učinkovito naselila v konkretne osebne izkušnje pripovedovalk. Zato menim, da je za uspešno analizo strukture in ideološke konstrukcije tovrstnega vojnega strahu nujno potrebna kontekstualizacija strahu, ki sem jo poskušal doseči s pomočjo konkretnega empiričnega gradiva.

Renata Jambrešić-Kirin pravi, da so strah, deprivacija in izguba kot splošno prepoznani elementi vojne najbolj akutna občutenja identitete večine žensk, ki so kadarkoli doživele vojno nasilje. Strah in smrt se neposredno navezujeta na relacije med politiko in doživetjem povezujočega (socialnega) kolektivnega spomina in individualnih izkušenj žensk. Jambrešić-Kirinova pa meri še na druge vidike proizvedenega strahu, in sicer na strah po pripovedovanju življenjskih zgodb, katerih individualni pogledi so radikalno drugačni od splošno utirjene kolektivne percepcije vojnega časa.²¹ Gre za strah pred tem, da bi individualni spomin in partikularna življenjska zgodba štrlela iz kolektivnega spomina in pavšalnega pojmovanja vojne. Moja sklepna poanta torej je, da je vojna s svojo rušilno mašinerijo tisti mehanizem, ki je doslej preživel vse družbene spremembe, vse človekove invencije in vse politične režime. Vojna je mehanizem, ki se nenehno reproducira in vselej preživi. Preživi prav tisti nekaj (od vojne), ki potem obnavlja razloge za strah. Kljub temu, da je druga svetovna vojna s kronološkega in prostorskega vidika diskontinuiteta (tj. prekinitev določenega dogajanja v prostoru in času) in da se je tako že zdavnaj končala, njen socialni in psihični vidik še naprej ostajata v pripovedih naših pripovedovalk nekaj kontinuitetnega. V podporo temu sklepu naj navedem dejstvo, da vse pripovedovalke danes in prav vsak dan tega danes od vojne naprej obhaja neki subtilen in "iracionalen" strah pred vojno.

²⁰ Če konkretiziram podatke za vsako posamezno pripovedovalko, potem so se glede strahu opredelile in izrazile takole: največkrat je občutja osebnega strahu navajala Marija Kotnik (34-krat v svoji pripovedi), kar povezuje s svojo tudi siceršnjo plašnostjo; sledi ji Kristina Lužar, ki je 26-krat izrazila, da jo je bilo med vojno tako ali drugače strah; Jožefa Bevc je poudarila svoje občutje strahu do vojne 17-krat; Marija Bah je 11-krat vzpostavila svoje razmerje do izrazov, ki nakazujejo na strah; najredkeje se je v svoji naraciji za strah opredelila Marija Gril (4-krat).

²¹ Renata Jambrešić-Kirin, "On Gender-Affected War Narratives. Some Standpoints for further Analysis", v: *Narodna umjetnost (Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research)*, 33/1, 1996, str. 25-26, 39-40.

Vojna je struktura, nabita z elementom strahu. Strah pred vojno je tako postal mehanizem, katerega kolesje se poganja samo od sebe in prav tako obnavlja. Za pripovedovalke vojna tako v svoji možnosti nekako vselej o(b)staja tu in zdaj.

Dogodek vojne kot temeljna distinkcija ženske biografije skozi konstrukcijo spomina (izhodišče konstrukcije naracij)

Recepcija in percepcija lastne izkušnje vojne je povezana najprej s pogledom na svojo osebno zgodovino in individualno preteklost lastnega vsakdanjega življenja. Proučevanje življenjskih zgodb je ena izmed možnosti za poskus bodisi dodatne bodisi ponovne bodisi nove percepcije in analize biografij naših pripovedovalk. Pomembno se je vprašati, na kakšen način so pripovedovalke svojo življenjsko zgodbo skozi proces pripovedovanja v intervjuju konstituirale, konstruirale in reflektirale. Da je zaznamovanost pričujočih žensk z vojno in njenimi posledicami zares velika, globoka in boleča, nam lahko veliko pove dejstvo, na kakšen način so pripovedovalke opredeljevale, zamejevale in razločevale življenjske epohe svoje biografije. Ena najpomembnejših distinkcij, ki se je vzpostavila znotraj pripovedovanja iz spomina, je bila pogosto razločevanje entitete življenja na razliko pred vojno in po vojni. Gre za distinkcijo, ki zajema njihov odnos do lastne možnosti in zmožnosti bivanja, predvsem pa govori o tem, kako so pripovedovalke živele pred vojno in kako po njej. Zatrjevale so, da je bilo sicer tudi pred vojno težko, a vendarle dosti boljše in lažje kakor takoj po vojni zaradi nezaceljenih ran zaradi človeških izgub, uničenih domačin in opustošene pokrajine. Dvig kvalitete bivanja po vojni se je odvijal počasi. Ena od pripovedovalk takole opisuje svoja občutja ob vrnitvi domov iz izgnanstva:

"Ko si prišel domov, si videl, da ničesar nimaš. Nimaš se kam naseliti. Polovica zažgane 'štale' je še ostala. Tam gor smo potem stanovali. In potem smo tako odšli k svojim sorodnikom. Nam je bilo strašno tuje, ko smo prišli. Tuje! Kot da to ni naš dom. Vse je bilo drugače kot prej. Vse povsod je bilo vse opustošeno. Edina dobra stvar je bila ta, da takega straha ni bilo več. To je bilo vse tako čudno, da nisi vedel, s kom bi se pogovarjal. Potem smo pa takisto begali pred vsem. Počasi smo začel' obnavljati ... Ja, tak' je bilo tisto življenje." (Jožefa Bevc)

Občutljivemu bralcu citiranega izseka prav gotovo ne moreta uiti predvsem dva (podčrtana) stavka, ki s svojim pomenom režeta praznino, ki jo opisuje pripovedovalka. Skorajšnje neprepoznanje oz. težko sprejemanje lastne rodne domačije je po mojem znamenje, ki kaže na težavnost soočanja s kruto pripoznano realnostjo brezizhodnega življenjskega položaja. Drugi podčrtani stavek razumem kot poskus pripovedovalkine osebne oddaljitve od bolečega dela njenega bivanja, ki samo še globlje zarezuje v kritični moment spomina, ko se pripovedovalka v pripovedovanju sreča s svojo lastno težko eksistenco. Na tem mestu se mi poraja vprašanje, kje je tisti vmes, tisto, kar je pred in po vojni v biografiji sodelujočih žensk. Moja teza je, da s tovrstnim usidranjem vojne v zamejeno vmesno polje celotne biografije pripovedovalka travmatičen spomin naredi sebi znosnejši. To izpuščeno mesto, ki ga zapolnjuje obdobje tistega ženskega med vojno, se po mojem prepričanju razpira prav v sintagmi "tisto življenje". To mesto, imenovano med vojno, tako v antropološkem diskurzu zadobiva pomen mane: to je mesto, za katerega bi bilo bolje, da ga sploh ne bi bilo v biografiji žensk, in ravno zato je vse povsod navzoče, prisotno v spominu, občutenju, čustvovanju, dojemanju in razmišljanju žensk.

Drugo distinkcijo biografije s svojo pripovedjo odprejo tiste štiri pripovedovalke, ki niso bile izgnane v taborišče na tuje. In vključuje razločevanje vojnega dogajanja in časa na pred požigom in po požigu ali kakor so to pripovedovalke imenoval v

kozjanskem narečju pred 'pogorejem' in po 'pogorej'. Skratka, gre za razdelitev medvojnega časa na tisto, kar je bilo pred datumom 9. 12. 1944 (uradni datum začetka ofenzive) oz. 11. 12. 1944 (datum požiga vasi pripovedovalk) in kar je ostalo po tem datumu. Znotraj tega med in po se je odvijala tudi uradni zgodovini znana vojaška ofenziva, ko je nemški okupator še zadnjič hotel obračunati s kozjanskimi ljudmi in pokrajino. Prav na območju Kozjanskega, od koder izhajajo pripovedovalke, je vojna vihra takrat dokončno porušila že tako okrnjeno ravnovesje duha in narave. Na kratko o tem dogodku uradna zgodovina spregovori tako: "Poleg Zgornje Savinjske doline je bilo Kozjansko največje svobodno ozemlje na Štajerskem; poletje in jesen pomenita vrhunec NOB na Kozjanskem. – Proti svobodnemu ozemlju je okupator 9. 12. 1944 začel močno ofenzivo in zanjo uporabil tudi ustaše iz NDH. V ofenzivi je okupator uničil svobodno ozemlje, obnovil nekaj postojank in občinskih uradov ter iz postojank pogosteje vdiral v osrčje Kozjanskega. Prek Kozjanskega so se maja 1945 pred JA umikale množice različnih sovražnih vojsk in tudi civilno prebivalstvo. - ... okupatorska ofenziva Wildsau je hudo prizadela predvsem civilno prebivalstvo. Samo v okrajih Pilštanj [od koder izhajajo vse sodelujoče pripovedovalke] in Planina-Sevnica je bilo požganih 78 vasi. Upravna in politična organizacija okrožja je bila razbita, vendar so z nekaterimi ukrepi že decembra 1944 in januarja 1945 poskrbeli za prizadeto prebivalstvo, predvsem za pogorelce, in jim priskrbeli zasilna stanovanja, hrano in obleko."²²

Ponovna okupacija Kozjanskega decembra 1944, ki je pri naših pripovedovalkah ostala najbolj živo v spominu, ponovno razpira bolj abstraktno vprašanje glede tistega vmes, ki je nastal zaradi ločnice "pred požigom" in "po požigu". Na to vprašanje ni težko najti odgovora. Sodelujoče pripovedovalke so več kot odlično pri svojem natančnem in subtilnem opisu tragičnega dogajanja opravile "svojo nalogo" in so se med intervjujem velikokrat vračale prav k tej točki lastne biografske vsebine. Kristina Lužar, ena mnogih žrtev zločina druge svetovne vojne nad človeštvom, ki se je izvršil na Kozjanskem, je takrat kot 23-letna mati morala za pol leta zapustiti dom in, kakor se izrazi, "sredi tiste stokrat preklete bede brez velikega žalovanja pozabiti na izgubo padle matere". Tako se povsem domišljeno in obvladano, a vendarle zelo prizadeto spominja tistega tragičnega ponedeljka, ko so ji temni oblaki za vedno zagnili pogled v svetlo nebo. Po tistem dnevu zanjo ni bilo nič več tako, kakor je bilo prej.

Tistega dne se živo spominjam, kot bi bilo danes. Že celo leto so trajale akcije, Nemci so patrolirali, partizani kontrolirali. Tisto jutro pa ... ko bi nam vsaj partizan prejšnji dan rekel: "Vgibite!" [Pospravljajte!] Pa ni ničesar povedal. Je rekel, da se nam ni treba ničesar bati, saj da ne bodo šli naprej. Poglej, pa so kar šli naprej. Drugo jutro pa že tako zgodaj ... mama so že pripravili vse kadi za peko kruha. Takrat pa že zaslišimo rafale. Mama so rekli: "Ti moraš bežati s svojim otrokom!" V momentu je skozi okno na krušno peč priletela krogla, ko smo še bili vsi v hiši. Od daleč so streljali na našo hišo. S sosednje vasi, z Gubnega, je ustrelil in je naš kozolec takoj začel goreti. Tam so najprej začeli s požigom, potem pa šli kar naprej. Ata in otroci pa smo ravno tisto zgodnje jutro na voz naložili ne dobro posušeno seno, namesto ko bi kar zunaj na travniku vse pustili. Potem so pa že Nemci tisto takoj požgali ... Do ped so vse uničili. Mama so rekli: "Bežite, bežite! Jaz bom že prišla za vami." Drugi smo vsi začeli bežati, ona pa je hotela še tisto posodo pospraviti'. Tako zmešani smo bežali, da ni nihče vedel

²² Tone Ferenc, "Kozjansko - NOB", v: *Enciklopedija Slovenije*, Zvezek 5, Kari-Krei, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1991, str. 352; Tone Ferenc, "Kozjansko okrožje", v: *ibidem*, str. 353. Kot je razvidno, je do takega revolta nemškega okupatorja na Kozjanskem decembra 1944 prišlo zaradi večjega osvobodjenega dela Kozjanskega, ki je začelo nastajati poleti 1944 in je svoj vrhunec doseglo v jesenskih mesecih (september-december 1944).

drug za drugega. Vem, da so oče z voli in vozom stekli tja gor na Počval v 'hosto' pod pečine. Oni so šli za sebe. Otroci, sestra Gelčka, brat Albin in jaz smo pa bežali na vse strani. Jaz sem kar po vasi in potem ob 'hosti' tekla proti Loki pri Žusmu k sorodnikom Agreževim. Če ne bi imela otroka, najbrž še ne bi takoj začela bežati in bi še mamopotegnila za sabo. Pa so rekli, da naj kar sama bežim z otrokom. Še isti večer v mraku sem pa takisto preplašena prišla nazaj. Sestra Gelčka se je že prej vrnila in mi je nasproti prinesla mamine čevlje ... da so mrtvi. Med tem časom so pa že mamopotegnili iz Ješovca na Marof [*sosednja vas*] k Potočnikom. Sosega Gubensškova, ki je to videla, nam je potem zvečer povedala, kako je naši mami nemški vojak, potem ko jo je zadel v dimlje, še v naročje vrgel povoj. In tako se je potem njihov tek skozi vas čedalje bolj upočasnjeval, dokler se niso sredi vasi krvavi zgrudili na tla. Mama so baje po pripovedih očitvidcev šli, dokler niso padli dol. Julka Gubensškova pa jo je še baje vprašala: "A ti je hudo?" Mama so menda odgovorili: "Čist' nič, samo slaba sem." Niso jih mogli rešiti. Izkrvaveli so. Tja na Gubno sta jo sredi noči zanesla oče in brat in jo v najbolj nevarnem času vojne zakopala zraven cerkvice na 'nežegnan grob'. Na Pilštanj [*farna cerkev in med vojno ena najvažnejših vojaških postojank*] pa nismo mogli, če so tam imeli Nemci svojo postojanko. Saj bi postrelili še nas. Celozimo smo potem begali naokoli. Še žalovati ni bilo časa. To je bila velika žalost: nisi imel doma, nisi imel matere, sama sem potem še hčerko zgubila. Pa si se moral kar hitro sprijazniti. Seveda smo vsak po svoje malo žalovali, pa ni nič pomagalo. Ni je bilo več." (Kristina Lužar)

Kot je mogoče razvideti iz izpričanj naših pripovedovalk kot tudi iz zgodovinske literature, je nemška ofenziva "Divja svinja" na Kozjanskem hudo prizadela predvsem civilno prebivalstvo, saj je sovražnik požgal cele vasi in vršil hud teror nad nedolžnimi ljudmi. Ženske pri tem niso bile izvzete. Največ je okupator požgal, kakor je bilo že omenjeno iz uradnih zgodovinskih virov, prav v okrajih Pilštanj (60 vasi), od koder izvirajo pripovedovalke, in Planina pri Sevnici (18 vasi). Naravnost presenetljivo je, kako precizno zgodovinsko točen in konsistenten je spomin pripovedovalk kljub manjšim odstopanjem od kolektivnega socialnega spomina in naproti zapisani zgodovini glede dogodkov na tem območju. Ko sem prebiral zgodovinsko literaturo o vojni na območju Kozjanskega, sem s presenečenjem ugotavljal, kako reflektirano in podobno, sicer z nekoliko drugačne, manj okorne in bolj iskrive pozicije, so pripovedovalke prepoznale in dojemale takratno sila zapleteno širše družbeno dogajanje. V potrditev njihovih besed povzemam pismo neznanega ustaškega vojaka svoji materi, v katerem opisuje ofenzivo in pohod skupaj z nemškim okupatorjem, ki ga je v Celjskem zborniku 1984 predstavil Jože Vurcer²³:

Planina pri Sevnici, božič 44

Draga mama!

Po dveh tednih odsotnosti se Ti ponovno oglašam nekoliko obširneje na sam božični dan. Ne vem, ali si dobila vrečo s stvarmi, ki sem ti jo poslal v Zagreb. Zanima me, ali si dobila vse nedotaknjeno ali so šoferji med potjo izpraznili vrečo. Stvari, ki sem jih poslal, niso ukradene, temveč sem jih rešil iz požganih hiš. Prejšnji lastniki so deloma odšli s partizani deloma so izseljeni od nemških oblasti. Na svojem hitrem prečkanju krajev, ki so jih osvobodili partizani, sem pogosto naletel še na ogenj v pečeh in na razne jedi, posebej mleko pri kuhanju.

Na lastne oči sem videl, kako gori na stotine kmečkih hiš naenkrat. Do koder je segel pogled, vsepovsod po hribih in planinah so gorela poslopja, hlevi in domovi, in vse, kar so slovenske in nemške kmečke roke zgradile v 30, 50 pa celo 100 letih, je

²³ Jože Vurcer, "Kozjansko 1944", v: *Celjski zbornik 1984*, št. 19, Kulturna skupnost občine Celje, Celje, 1984, str. 62. (prevod: V. Kotnik).

uničil ogenj. V mnogih večjih vaseh se je nahajalo le nekaj starcev in kakšna ženska ali otrok. Vse je na nagovor partizanov bežalo v gozdove. Ljudje so mislili, da bomo zaklali vsakega, ki ga najdemo še živega.

Usebina pisma "z druge strani" naše zgodbe je zelo zanimiva, predvsem pa pomenljiva. Glede na osebno poznavanje kozjanskih razmer in glede na konkretna pričevanja žensk, ki so doživele in preživele slike množičnega pregona, bi lahko upravičeno podvomili v iskrenost tistega dela vsebine, kjer vojak govori o rešenih in ne o ukradenih stvareh, ki jih je pobral iz razropanih, podrtih in požganih hiš in jih poslal materi. Zdi se, da je bila to njegova lažna propaganda, da bi v očeh matere obdržal takšno podobo, kakršno si je pri sinu želela videti. Njegovo ropanje in požiganje ji verjetno ne bi bilo v ponos. Prav tako ni povsem resnična njegova teza, da so se vsi podali v beg po predhodnem obvestilu partizanov. Naša pripovedovalka Kristina Lužar je jasno demantirala tako razumevanje bega civilnega prebivalstva. Na vojakov pristranski pogled na opis dogajanja ali njegovo slabo informiranost kaže tudi nekoliko zbadljivo in z vidika kritične presoje dogodkov morda sporno omenjanje požiga domov, ki so jih zgradile "nemške kmečke roke". A kljub tem pomislekom je vsebina pisma za nas dovolj zgovorna in prav nedvoumna, predvsem glede zadnjega stavka.

*Ko sem govoril o ženski percepciji lastne biografije in njene vpetosti v izkušnje vojnega nasilja, sem imel vsekoli opravljen z enim elementom, ki je bil namenoma v teoretskih izvajanjih neizpostavljen in odložen na stran: to je vloga (konstrukcije) spomina. Paul Thompson meni, da je proces spominjanja odvisen predvsem od takojšnje in naknadne percepcije preteklosti in njenih sestavin. Pri vsem tem sta bistvena način razumevanja in stopnja dojemanja v našem primeru vojnega dogajanja sodelujočih pripovedovalk. Proces spominjanja kot priklicanje lastne biografske preteklosti je zato treba razumeti kot aktiven proces.²⁴ Pripovedovalke niso imele velikih težav glede spominjanja dogodkov, ki so jim bile priča. Večje težave so nastopile pri poskusih konsistentnega izražanja pomenov, osmišljanja in umeščanja dogodkov v širše družbeno dogajanje in pri poskusih natančnih preslikav vsega doživetega na časovni trak. Thompson se vpraša: če sprejmemo, da spomin ni toliko predmet zmot, kakor to, da predstavlja razveljavitev neuporabnosti informacij, zbranih na podlagi retrospektivnega intervjuvanja, kako potem premagati precej različen kritičizem, da naši informanti morebiti ne morejo biti sprejeti kot tipični ali reprezentativni za takšno socialno-antropološko analizo? Glede na to, da morajo sociološke raziskave bazirati na previdno izbranih primerih, oblikovanih tako, da, kolikor je možno, zaščitijo reprezentativnost skupine informantov, lahko poudarim svoj trud po zagotovitvi tega pogoja. Pri čemer ne gre zanemariti pomembnega dejavnika, na katerega opozori Thompson, pri konstrukciji dotične križne²⁵ analize in to je, da je spominjanje pripovedovalk vzajemen proces, ki zahteva razumevanje obeh strani, v našem primeru pripovedovalke in spraševalca. Pripovedovalke so dokazale, kako ta *longue durée* de memoire (tj. dolgo trajanje spomina) še danes aktualno odmeva v njihovi vsakodnevni imaginaciji. Pomembnost ustnih pričevanj pogosto ne leži v resničnih dejstvih, marveč prav v njihovi divergenci oz. razhajanju z njimi, ker vanje vstopi imaginacija, simbolizem, pričakovanje in želja. Ravno velik pomen slednjega je v enem izmed izbranih odlomkov*

²⁴ Paul Thompson, *The Voice of the Past – Oral History*, Second Edition, Oxford University Press, Oxford and New York, 1988, str. 110-111, 114.

²⁵ Izraz (v ang. *cross-analysis*) je vzet iz že citirane knjige Paula Thompsona (str. 238) in je definiran kot eden izmed načinov, kako se gradi ustna zgodovina oz. še bolj izoblikuje življenjska zgodba nekega človeka na način, kjer gre za preplet konkretnih življenjskih zgodb in konstruiranih teoretskih argumentov na podlagi literature.

poudarila pripovedovalka Jožefa Bevc, ki je mnenja, da je bil način, kako so ljudje videli, občutili in razumeli vojno, odvisen predvsem od njih samih, od njihovih pričakovanj, slutenj, upov itd. Ne štejejo torej le dogodki, zgodovinske strukture ali vzorci ravnanja, temveč tudi to, kako so bili dogodki doživeti in zapomnjeni v imaginaciji pripovedovalk. Kot pravi Thompson: to, kar so si ženske predstavljale, da se je zgodilo in to, kar so si predstavljale, da bi se lahko zgodilo – gre za njihovo imaginacijo neke alternativne preteklosti in tudi alternativne sedanjosti – je lahko bistveno za tisto, kar se je v resnici zgodilo in je zato enako realno prisotno²⁶ – ter za raziskovalca življenjskih zgodb vredno enake pozornosti. Kljub rahli nekonsistentnosti večine pripovedovalk v nihanju med tem, kdo je bil v vojni bolj prizadet, moški ali ženske, velja reči, da pri njih nisem zasledil konflikta ambivalentnosti med splošno veljavnimi vrednotami, v katere so verjele v preteklosti, in sedanjim vrednotenjem vsakodnevnega prebijanja skozi življenje. Rekonstrukcija ženskega doživljanja vojne predstavlja ženske osebne izkušnje in subjektivno razumevanje druge svetovne vojne. Zato moramo osebna pričanja naših pripovedovalk v mehanizmih ustne zgodovine dojeti kot vitalni del vračanja tiste ženske zamolčane oz. skrite zgodovine, ki se giblje v polju partikularnosti in individualnosti. Penny Summerfield pravi, da je konstituiranje življenjskih zgodb žensk kot predmetov raziskovanja pot, na kateri se ženske usposablajo, da govorijo zase, da spregovorijo za sebe. Zakaj se ji zdi to tako bistveno? Izhaja namreč s stališča, da druga svetovna vojna pomeni moškim nekaj čisto drugega kakor ženskam. Iz te pozicije sklepa, da je ženska produkcija spomina v zvezi z vojno drugačna od moške. Z ustno zgodovino se po njenem mnenju produkcija (osebne)ga spomina žensk lahko izvleče iz spon (javnega) kolektivnega spomina. Proces produkcije spominjanja življenjske zgodbe je vedno dialoški ali inter-subjektivni v smislu, da je produkt razmerja med pripovedovalko in spraševalcem kot likom abstrahiranega "občinstva".²⁷ Pravkar podana metodologija teoretske perspektive je bila koheziven in konstruktiven element tudi pri mojem terenskem proučevanju ženskega doživljanja vojne. Zaupljiva inter-subjektivnost, ki se je vzpostavila pri intervjujih, je po mojem mnenju črpala svojo utrditev predvsem v preprostem dejstvu, da sem pripovedovalke poznal, nekatere celo zelo dobro, in si zato na relaciji spraševalec – pripovedovalka nisem bil tuj z njimi. To je verjetno odigralo odločilno vlogo v procesu njihove produkcije diskurza o doživetju vojne in konstrukcije spomina nanjo. Summerfieldova meni, da je prav od stopnje vzpostavljene inter-subjektivnosti neizbežno in nujno odvisna kvaliteta in kvantiteta produkcije spomina. Tako kot je izgovorjeni spomin diskurzivno konstituiran, tako so reprezentacije spomina znotraj intervjuja kulturno posredovane. Opazil sem, da so se kljub odprtosti in ugodni klimi za pripovedovanje pri pripovedovalkah občasno pojavile subverzivne intence selekcioniranja in kontroliranja lastnega izgovorjenega spomina. Imaginarni konstrukciji specifične realnosti spominjanja in ideološki konstrukciji specifičnih pogojev produkcije spomina se pri pridobivanju kakršnegakoli biografskega materiala na področjih humanističnih in družboslovnih ved ni mogoče izogniti. Penny Summerfield poudarja, da gredo diskurzivne konstrukcije doživetij in izkustev žensk med vojno z roko v roki s socialnimi interakcijami intervjujske situacije, preko katere šele lahko ženske pojasnijo lastno dojetje vojnega časa in rekonstruirajo svojo individualno existenco v času vojne.²⁸ Spomin pripovedovalk podčrtuje civilno stran boja in razumevanja vojne, ki je

²⁶ Paul Thompson, *ibidem*, str. 124, 138-139.

²⁷ Penny Summerfield, *Reconstructing Women's Wartime Lives – Discourse and subjectivity in oral history of the Second World War*, Manchester University Press, Manchester and New York, 1998, str. 2, 4, 15, 20.

²⁸ Penny Summerfield, *ibidem*, str. 16-17, 28.

bila pogojevana z vsakodnevnim osebnim in skupnostnim prebojem skozi pekel nasilja in strahu. Nicole Ann Dombrowski označi vsakdanje prebijanje večine žensk, ki so bile zaprte v začaranem krogu strelav in švigavanja krogel v drugi svetovni vojni, z metaforo "civilne obrambe sil" ali la *défense passive*. Kakor večina prestrašenih žensk civilistik med vojno na Kozjanskem, se je s podobnim prebojem skozi strah in intimno trpljenje nekje daleč proč sredi urbanega Pariza ob nemški okupaciji leta 1940 ukvarjala neka Jacki De Col, katere ustno zgodovino je zapisala Dombrowskijeva.²⁹ S tem ekskurzom pravzaprav želim pokazati – kljub specifičnosti geografskih pokrajin in kulturnega prostora – na univerzalnost jezika vojne, zaradi katere so tudi ljudje nasploh bili zavezani tej isti univerzalnosti in zamišljeni kolektivnosti doživljanja vojnega nasilja.

Vrnimo se k osrednjemu predmetu analize. Kako močna je bila zaznamovanost petih pripovedovalk z vojno, govori tudi njihova natančna artikulacija skozi konstrukcijo spomina glede datumskih prelomnic, ki so rezale vojni čas in njegovo simboliko na dvoje: na prej in potem, na slabo in še slabše, na biti in ne biti, na živeti in biti mrtev. Splošno gledano so se pripovedovalke glede dogodkov okrog vojne časovno opredelile 34-krat. Od tega so svojo pripoved kar 19-krat uvrstile na časovno premico samoiniciativno brez kakršnekoli spodbude z vprašanjem s strani raziskovalca. Ostalih 15 kronoloških "javljanj" je bilo spodbujenih s strani vprašanj spraševalca.³⁰ Način in strukturo kronoloških umeščanj pripovedovalk bi lahko razdelil v tri oblike artikulacije in re-prezentacije: omembe točnih in celovitih datumov (z dnevom, mesecem, letnico in celo periodo dneva), omembe letnic z mesecem ali z letnim časom in omembe samostojnih letnic. Najpogostejše so bile prav slednje (18 omemb), zlato sredino števila pojavljanj je zavzela druga oblika (9 omemb), medtem ko je bilo najmanj točnih datumskih določitev (7 omemb).³¹ V to shemo niso vključene tiste časovne omembe dogodkov in situacij, ki so jih pripovedovalke posredovale samo opisno (npr. "to je bilo pred tem, ko je bilo tukaj osvobojeno ozemlje" ali "to je bilo pozimi"). Glede vsebinskih karakteristik omemb časa so bile najbolj poudarjene in izpostavljene naslednje: letnica začetka vojne, datum požiga, datumi izгона pripovedovalk, letnice pregona in vojaške mobilizacije bližnjih sorodnikov, datumi pregona njih staršev, letnica prihoda 14. divizije na Kozjansko, datumi izgub oz. smrti najbližjih, datum oz. letnica konca vojne. Iz tega lahko povzamem, da v pripovedih pripovedovalk najbolj bijeta v oči dve skupini zelo bistrih memoriranj: prvič, to so datumi kardinalnih sprememb, ki so vplivale na družbeno stanje tedanje širše okolice in razvoj regijskega dogajanja na celotnem območju

²⁹ Nicole Ann Dombrowski, "Surviving the German Invasion of France – Women's Stories of the Exodus of 1940", v: *Women and War in the Twentieth Century. Enlisted with or without Consent*, Edited by Nicole Ann Dombrowski, Garland Publishing, Inc., A Member of the Taylor & Francis Group, New York and London, 1999, str. 116-117.

³⁰ Za konkretnjšo ilustracijo gornjih števil naj navedem, da je bila Jožefa Bevc tista pripovedovalka, ki je najpogostejše med pripovedovanjem uporabila časovne determinante, in sicer 12-krat (od tega je bilo 11 nespodbujenih s strani spraševalca, samo omemba ene letnice je bila spodbujena). Sledi ji Marija Bah, ki je 8-krat poskušala konkretno vsebino pripovedi časovno označiti (od tega 6 nespodbujenih in 2 spodbujene). To sta bili tudi edini pripovedovalki, ki sta se do omenjanja letnic in datumov večinoma odločali samoiniciativno. Po številu "rab" časovnih umestitev in določitev izpričane vsebine jima sledi Kristina Lužar, in sicer je 6-krat umestila biografsko vsebino v strukturo časa (od tega so bile prav vse spodbujene iz vprašanj s strani spraševalca). Marija Kotnik je navedla 5 časovnih določitev (od tega so bile 4 spodbujene z vprašanjem in 1 samoiniciativno). Nekajkrat je svojo pripoved v prostor in čas izpostavila Marija Gril: le 3-krat (od tega sta bili 2 izpostavitvi spodbujeni, 1 pa nespodbujena).

³¹ Za konkretizacijo generalnih podatkov sledi kratka predstavitev števila oblik omemb datumov/letnic +samo letnic pri vsaki posamezni pripovedovalki: Marija Kotnik, 1-1-3 (skupaj 5); Kristina Lužar, 1-1-4 (skupaj 6); Marija Bah, 0-2-6 (skupaj 8); Jožefa Bevc, 4-3-5 (skupaj 12) in Marija Gril, 1-2-0 (skupaj 3).

Kozjanskega (npr. datum požiga, letnica prihoda 14. divizije, datum oz. letnica konca vojne). V drugo skupino pa sodijo datumi in časovne oznake, ki so osebno, intimno in travmatično zaznamovale tok individualnega življenja naših pripovedovalk kot preživelih prič grozot vojne (npr. datumi smrti najbližjih, datumi pregona z rodne grude, letnice vojaške mobilizacije bližnjih sorodnikov).³² Največja negotovost in konfuznost spomina se dotika omemb širših zgodovinskih aktivnosti in družbenih determinant (npr. čas prihoda 14. divizije skozi vasi pripovedovalk in predvsem negotovost glede točnega datuma konca vojne). Lawrence Langer je pri proučevanju pričevanj preživelih v holokavstu izpostavil delovanje dveh vrst spomina: običajni spomin, ki ustvari distanco do travmatičnega spomina, je linearen in je poln obče vednosti; globoki spomin je spominjanje travmatičnih dogodkov, ki jih je oseba doživela kot priča, in je pretrgan.³³ V ta teoretski koncept lahko vpnemo tudi analizo pričevanj naših pripovedovalk. Teško bi rekel, da je ena vrsta spomina bolj prevladujoče delovala kot druga. Mogoče je govoriti o prisotnosti obeh. Kombinacija spominov je varirala predvsem glede na topiko naracije. Bolj ko so se pripovedovalke bližale travmatičnim delom svoje vojne biografije, bolj je spomin postal nepovezan, neorganiziran, mučen. Pomembno je poudariti, da njihova konstrukcija spomina na vojno ni bila kronološko linearna, temveč subjektivno dogodkovna. To pomeni, da so se najprej in lažje spomnile tistih delov svoje vojne biografije, katerih dogodki so predstavljali usodne kretnice njihovega vsakdanjega bivanja. Ugotovil sem, da koncept "priče" vse pripovedovalke dojemajo kot osebno vrednoto in glavni kriterij resnice o tem, kaj se je v resnici dogajalo med vojno. Iz njihovih pričanj bi lahko celo prepoznali kanček ponosa na lastno zgodovinsko pričo. To bi lahko najlepše prepoznali v izjavah pripovedovalke Marije Gril, ki razmišlja tako:

"To so bili težki trenutki. Jaz vedno svojim otrokom govorim, da jim ne privoščim, da bi morali kaj takega skusiti, kot sem morala jaz. Nismo imeli oblek, nismo imeli obutve, nismo imeli svetlobe, ničesar nismo imeli, razen sami sebe. Se mi zdi, če bi do tega še kdaj prišlo, da bi današnji mladi ljudje to veliko težje preživeli, kot smo mi, ker ne poznajo velikega pomanjkanja, ne poznajo prave revščine. Moji otroci skoraj niso mogli verjeti, da je bilo tako hudo. Šele ko sem dobila papirje iz arhivov, zdaj verjamejo. Prej niso mogli verjeti, da lahko človek nekaj takega doživi in da lahko en človek toliko prenese." (Marija Gril)

³² Na podlagi gornjih podatkov za ilustracijo sledi še vsebinska predstavitev kronoloških označitev vsake posamezne pripovedovalke posebej, saj se šele iz take sheme lahko pokaže prava logika in pristna dinamika kompleksnega spleta tragične individualnosti in zamišljene kolektivnosti: Marija Kotnik (letnica začetka vojne; uradni datum požiga in ofenzive na Kozjansko, kar gre pripisati predvsem velikemu vplivu kolektivnega socialnega spomina; letnica in mesec prihoda 14. divizije, ki se pa sicer ne sklada z letnico zgodovinskih virov, saj jo je pripovedovalka umestila kar dve leti prej; letnica in mesec konca vojne); Kristina Lužar (letnica odhoda od hiše po vojni po poroki; letnica rojstva hčerke med vojno; letnica smrti hčerke prav tako med vojno; datum požiga njihove vasi in smrti njene matere, to je 11. dec 1944; letnica in mesec konca vojne); Marija Bah (letnica vojaške mobilizacije brata; letnica začetka vojne; zamejitev letnic obiskovanja nemške šole; letnica požiga, opredeljena z mesecem in letnim časom; zamejitev letnic šolanja pred vojno; letnica okupatorjevega izгона sorodnikov, in sicer strica ter tete; negotovo omenjanje možne letnice bolečega srečanja z dvema partizanoma), Jožefa Bevc (datum pregona očeta v taborišče; datum usmrtilive očeta v taborišču; datum izгона celotne družine v taborišče na tuje; letnica in mesec zaključka taboriščenja; letnica vrnitve v domovino; letnica prvega leta doma po vojni; letnica in mesec rojstva sestre v taborišču; letnica požiga) in Marija Gril (datum požiga vasi; letnica prihoda 14. divizije, ki pa glede oznake letnega časa po kriteriju resničnosti ne ustreza uradnim zgodovinskim virom, saj jo pripovedovalka postavlja v jesensko obdobje, uradni viri pa v februarško istega leta; letnica in mesec konca vojne).

³³ Lawrence Langer, *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*, Yale University Press, New Haven, Connecticut, 1993, str. 109.

Pri vseh pričevanjih sem opazil pomemben vpliv kolektivnega spomina na osebno razumevanje vojne. To je družbena konstrukcija spomina, ki omogoča, da se ljudje spominjajo določenih skupnih dogodkov in podobnih usod. Še več: odkril sem, da med starejšimi ljudmi na Kozjanskem vlada močan mehanizem medsebojnega preverjanja in kontrole kolektivnega spomina na tiste čase, zato lahko predvidevamo, da gre tudi za spreminjanje, korekcije in t.i. "likanje" individualnega spomina. Na to tezo so me navedli naslednji stavki ene izmed pripovedovalk:

"O teh stvareh je z mladimi težko razpravljati, ker za to potrebuješ več časa medsebojnega druženja, da lahko odpreš to temo. Če nihče ne vpraša, potem tudi jaz ne bom govorila. Če take stvari nekoga ne zanimajo, mu ne moreš stvari vsiljevati. Jaz se še rada spominjam tega. Čedalje bolj. Ko pridemo pa starejši skupaj, zmeraj razpravljamo o tem." (Kristina Lužar)

Iz izseka je mogoče izluščiti še eno dimenzijo, ki bi jo lahko povezali s sintagmo "odgovornosti spomina" in "odgovornosti do spomina", ki jo razvija Simona Marino, profesorica z univerze v Neaplju. Z odgovornostjo spomina do lastne biografije preteklost transcendirata sedanost in vzpostavlja imaginarni sistem resnice in predstav o drugi svetovni vojni.³⁴ Za naracije naših pripovedovalk je značilna t.i. pripetost na (mučna) doživetja. Ta tendenca vsebuje željo pripovedovalk po resničnosti pripovedovanega in zanesljivosti spominjanega. Kajti rekonstruiranje vojnih življenjskih zgodb je ponavadi pospremljeno z določeno mero dvomov o resničnosti zgodovine in zanesljivosti individualnih spominov. Spomin je konkreten diskurz, ki z aktom naracije že postaja ovrednoten, interpretiran in obogaten s simbolizmi, imaginacijami in ideologijami. Še posebej je to razvidno pri travmatičnih spominih na vojno: spomin obudi vtis in je sam doživetje tega spominjanega vtisa. Tekst raziskovalca je tako že interpretacija interpretacije. Vse pripovedovalke bi lahko uvrstili po Dori Laub tako v kategorijo "notranjih prič" kakor v kategorijo "zunanjih prič", kajti sodelujoče pripovedovalke so tako najprej priče same sebi in nekatere so v procesih institucionalnega dokazovanja glede verodostojnosti vpričnosti drugih bile priče tudi drugim ljudem. O pripovedovalkah veliko pove že to, da zmorejo in upajo biti najprej "priče same sebi", da zmorejo o svojem travmatičnem življenju spregovoriti tudi na tak način, kakor je podan tukaj. Barbara Alpern Engel, profesorica zgodovine na University of Colorado, meni, da je prispevek žensk k boljšemu poznavanju konvencionalne zgodovine z metodološkimi prijemi ustne zgodovine bistven predvsem na točki, ko se moramo vprašati, kaj je vojna pomenila posameznim ženskam, posameznim ljudem, tudi moškim, in kako lahko njihove izkušnje govorijo nam v diskurzu avtoriziranega spomina na drugo svetovno vojno. Kajti nenazadnje je bistvo akta vsake naracije tako v reviziji preteklega kakor konstataciji prihodnjega.³⁵ Vsaka taka naracija nam govori o povsem banalnem dejstvu: "tega ne moreš prebrati v nobeni uradni zgodovini", "to ni bilo prej nikoli zares povedano" in "nihče pred mano ni mogel in ne more o tej izkušnji spregovoriti v mojem imenu ali namesto mene". To je tisti del diskurza, ki dela ta tekst nekaj posebnega naproti množici diskurzov drugih tekstov.

³⁴ Simona Marino, "La responsabilità della memoria", v: *Donne tra memoria e storia*, A cura di Laura Capobianco, Pubblicato da Liguori Editore, Napoli, 1993, str. 57.

³⁵ Barbara Alpern Engel, "The Womanly Face of War – Soviet Women Remember World War II", v: *Women and War in the Twentieth Century. Enlisted with or without Consent*, Edited by Nicole Ann Dombrowski, Garland Publishing, Inc., A Member of the Taylor & Francis Group, New York and London, 1999, str. 139-141.

Zaključek (poskus interpretacije izsledkov)

Françoise Collin je prepričana, da ženske z individualnim artikuliranjem in konstruiranjem spomina prestopajo meje zgolj opazovalk zgodovine in tako pomembno markirajo sled aktivnih stvarjalcev in socialno-kulturnih udeleženk neke zgodovine. Ženska naracija kot struktura, ki markira kronološke determinante, ki producira družbene učinke, ki transformira dogodke in kapitalizira objekte in institucije, je tista, ki s pripovedjo o vojni omogoča izpostavljanje nevidne in zamolčane zgodovine, ko se postopoma anulira diskurz meje javnega in zasebnega, individualnega in kolektivnega. Collinova meni, da zgodovina vsakdanjega življenja, ustna zgodovina sedanosti in biografija preteklega vpisujejo generalno v partikularno, kolektivno v individualno in ne operirajo z mehanizmi selekcije življenja.³⁶ Pričevanje pripovedovalk zato razumem kot dejanje svobode (tudi v mišljenju), tako da se ženska z izpričano življenjsko zgodbo odpira v polje reflektirane subjektivnosti, kjer se skozi pripoved kot izvršeni objekt subjektivacije sama konstituira v prepoznavni in vidni subjekt.³⁷ Prav to je vodilo k izbiri pričujočega osrednjega "objekta" analize. Vse pripovedovalke so pritrile, da se rade spominjajo vojnih časov in da rade govorijo o tem, čeprav lahko spomin na tragično vojno izkušnjo včasih postane neprijeten in mučen. Glede tega pripovedovalka Kristina Lužar tako razmišlja:

"Včasih mi gre vse to kar na živce, ko se spomnim, kako je bilo. Zato pa se trudim, da se tega ne bi prepogosto spominjala. Da bi o tem človek govoril vsak dan, ne bi bil več normalen, ker bi si preveč vzel k srcu." (Kristina Lužar)

Na vprašanje, ali o svojih vojnih doživetjih kdaj govorijo svojim otrokom ali vnukom, so prav tako vse odgovorile pritrilno, pri čemer so poudarile, da jim le-ti težko verjamejo. Ob vsem tem izražajo razumevanje za tako držo. Marija Bah takole govori o tem:

"Včasih jim razlagam, pa ne poslušajo radi takih groznih stvari. Ne morejo verjeti. Ne morejo verjeti, da je bilo tako hudo. V resnici je zares težko verjeti, če tega sam nisi doživel." (Marija Bah)

Z nemalim presenečenjem sem opazal, kako na določena vprašanja ženske odgovarjajo tako rekoč v en glas kljub različnim individualnim doživetjem in kljub različnim vojnim funkcijam in celo starosti, kar kaže ne le na dobro reprezentativnost izbrane skupine, marveč tudi na univerzalno zaznamovanost žensk z vojno na eni strani ter na prisotnost vpliva kolektivnega spomina na drugi. Vse so tudi poudarile, da jim je vojna pustila hude in trajne sledi na njihovi duševnosti. Marija Kotnik takole opredeli posledice vojne, ki jo spremljajo tako rekoč od otroških let:

"Nič kaj lepo mladost nisem imela. Moje otroštvo in mladost sta bila zaznamovana z vojno. Ta vojna je na meni pustila take posledice, da je težko povedati. Grozen strah je pustila na meni. Še danes sem dostikrat zelo prestrašena. Živci trpijo. Zvečer, ko se spravim spat, velikokrat preišlujem pa študiram za nazaj. Kar žalost me posipa. Se včasih kar zbojim, ko danes kdo pride k hiši in potrka na vrata, ker me to spomni na vsa tista trkanja, ki sem jih slišala še kot otrok in katerih sem se tako bala, saj so bila slab znak. To me bo zmeraj spremljalo." (Marija Kotnik)

Citirani odsek odstira idejo, ki jo je na subtilen način izrazila večina pripove-

³⁶ Françoise Collin, "Storia e memoria. La marca e la traccia", v: *Donne tra memoria e storia*, A cura di Laura Capobianco, Pubblicato da Liguori Editore, Napoli, 1993, str. 31, 34, 38.

³⁷ Virginia Liquidato, "Il pensare come atto della propria libertà", v: *Donne tra memoria e storia*, *ibidem*, str. 52-53.

dovalk in kar Synthia Simmons imenuje "izguba lepote in mladosti".³⁸ Dve pripovedovalki sta razločno izrazili svoje obžalovanje, ker jima je vojna uničila njuno mladost. Menili sta, da bi to morala biti njuna najlepša leta. Vprašanje v intervjuju "Ali mislite, da vas je vojna spremenila?" potrebuje širšo kontekstualizacijo. Delno je bilo namreč že formulirano tudi v luči argumentov, ki se pojavljajo v številni literaturi o ženskah med vojno, da je druga svetovna vojna sproducirala socialne spremembe žensk oz. bolj konkretno, ali je vojna na Kozjanskem spremenila družbeni položaj žensk in razmerja med spoloma? Gre za to, kar Penny Summerfield označi kot "vojna kot družbeni dejavnik osebnih sprememb", pri čemer meri na dva procesa: vojna kot pot žensk do modernosti in vojna kot povratek k tradicionalnim ženskim življenjskim stilom. Mnogi vidijo žensko emancipatorno gesto vojne že v povojni rekonstrukciji vsakdanjega življenja in v ponovnem vzpostavljanju širšega družbenega in družinskega sistema z revitalizacijo realnih, simbolnih, imaginarnih, moralnih in vrednostnih okvirov bivanja.³⁹ Vse pripovedovalke so poudarjale, da jih je vojna izkušnja osebno in notranje spremenila. V njihovih pričanjih ni mogoče odkriti zavedanja zgodovinskih sprememb za ženski spol kot tak in nekih družbeno emancipatornih procesov. Vitalni prispevek sodelujočih pripovedovalk pri rekonstrukciji in normalizaciji bivanja je bilo možno skozi njihove pripovedi zaznati tako na področju obnove materialne kulture (obnova doma) kakor na področju duhovne kulture (rekonstrukcija družinskega življenja, vzpostavitev družinskih vezi, v katerih se je lahko ponovno etablarala moška avtoriteta, spolna afirmacija žensk, ki je vključevala poroko in rojevanje otrok). Zdi se, da vojna kot taka konkretno za naše pripovedovalke na področju družinske politike in ekonomije spolnih vlog in vzorcev ni prinesla velikih sprememb oz. močnih preobratov. Njihovo življenje je ostalo tudi po vojni vse do danes utirjeno v bolj ali manj zakoreninjeno strukturo tradicionalnih odnosov dominantne patriarhalne ruralne družbe. Skozi omenjene pripovedi sem ugotovil, da vojna za večino kmečkih neemancipiranih žensk, še posebej tistih, ki so bile v vojni "samo" civilistke, ni prinesla sprememb v smislu spolne hierarhije, ki je še naprej bazirala in parazitirala na moški seksualni (moški kot zaplojevalec otrok), ekonomski (moški kot vzdrževalec družine in gospodar), fizični in družbeno-politični moči (moški kot glava družine). Največji izziv za raziskovalca življenjskih zgodb je prav v ugotovitvi, da stvarnost ni "ena" sama. Tako Liz Stanley poudarja vrednost različnih vednosti in doživljanj "nega" koščka družbene stvarnosti.⁴⁰ Pripovedovalke so o "istem" dogodku in kontekstu govorile včasih bolj včasih manj različno. To spoznanje kaže na to, da realnost ni ena sama, da ni natančno "isti" dogodek, kot je v našem primeru dogodek druge svetovne vojne, v resnici isti, marveč ljudje o njem konstituirajo različne opise. V tem smislu po Stanleyjevi pride do izraza neprecenljiva vrednost edinstvenosti osebne pripovedi, a hkrati ne smemo pozabiti na njeno vpetost v družbeno konstruirane in reproducirane kontekste.⁴¹ Čeravno je treba priznati, da mi v ukvarjanju z življenjskimi zgodbami skupinice kozjanskih žensk, ki so preživele drugo svetovno vojno, večinoma ni šlo za analitično proučevanje umetelnosti in pravil ženske biografije kot žanra, pač pa prej za dokazovanje, da lahko imajo tudi kmečke navadne ženske "pomembna življenja". Pa še ena intenca se skriva v predhodni formulaciji, ki jo Renata Jambrešič-Kirin poimenuje "ideja večglasne etnografije o vojni". Ozadje te ideje po njenem prepričanju ni povezano z domnevami glede nemih prič, ki nimajo možnosti ali priložnosti spre-

38 Synthia Simmons, *ibidem*, str. 95.

39 Penn Summerfield, *ibidem*, str. 252-253, 256.

40 Liz Stanley, "O avto/biografiji v sociologiji", v: *Teorija in praksa*, 33, št. 5, Ljubljana, 1996, str. 765.

41 Liz Stanley, *ibidem*, str. 767.

govoriti, ampak je povezano z željo po zagotovitvi pravic do pripovedovanja lastne življenjske zgodbe vseh - ne glede na širok spekter - različnih pogledov, drugačnih izkušenj in individualnih ozadij ter morebitnih nasprotujočih si perspektiv.⁴²

Če poskušam na kratko povzeti glavna spoznanja in poudarke pri proučevanju podanih življenjskih zgodb petih Kozjank, ki so kot mlada dekleta preživele drugo svetovno vojno, potem lahko zaključim naslednje obče sklepe.

1. Ustna zgodovina žensk vojne lahko nudi produktiven in konsistenten način pristopa k znanstvenemu raziskovanju.

2. Zgodbe pripovedovalk nakazujejo, da so tiste ženske, ki so se kdaj koli v svojem življenju srečale z okupacijskim terorjem vojne, vsesplošno in trajno zaznamovane s to izkušnjo. Vojna za vselej umaže čist obraz sveta in nedolžen pogled nanj.

3. Družbene razsežnosti vojne odkrivajo dve temeljni kategoriji žensk, kategorijo ženske kot žrtve in priče, ki se diskurzivno dopolnjujeta: večja ko je žrtev, večja je priča in obratno. Pozitivno pojmovanje teh dveh kategorij je redka, če ne edina svetla točka ženskega vojnega diskurza.

4. Vsakršna ženska rekognicija, percepcija in recepcija vojne je nespregljivo prežeta z občutkom strahu. Strah je temeljno občutenje vojne.

5. Narativni spomin je produkt (individualnega) partikularnega, pogosto travmatičnega in kolektivnega spomina na vojno, ki je pogosto podvržen popravkom in prilagoditvam. Zato je potrebno izpovedane življenjske zgodbe ljudi v smislu produkcije spomina vedno že razumeti kot proces konstrukcije preteklosti vsakdanjega življenja in obstoječe realnosti.

6. Vojna je mehanizem, ki je preživel vse družbene spremembe in režime. Od nje nenehno preživi nekaj, kar se lahko obnavlja. Zato je vselej že tu in zdaj. V mišljenju pripovedovalk je nikoli ni bilo zares konec. Njihov strah pred vojno in mučen spomin nanjo potrjujeta prejšnji sklep.

Glavni namen pričujočega teksta je bilo vpogledati na/v ženske kot subjekte, ki se lahko vsaj skozi diskurz naracije in znanstvenega pretresa konstituirajo kot samostojni, razpoznavni in samozadostni subjekti. Pred nami so se skozi pisanje postopoma odpirale življenjske zgodovine petih posameznic, ki jih moramo razumeti in imeti za predstavnice določenih družbenih praks in specifičnih diskurzov neke kulture. Ta tekst naj bo skromen spomenik tem in vsem ženskam, ki so doživele grozote ponižanja in preživele strahote vojnega nasilja na področju Kozjanskega v drugi svetovni vojni.

DODATEK

Na začetku teksta so predstavljeni tako metodološki pristopi kakor način in kriteriji za pridobivanje konkretnih življenjskih zgodb. Prav tako je tam natančno opredeljena narava osnovnega raziskovalnega orodja, to je intervjuja, in struktura terenskega dela. Glede na model raziskovalnega odnosa med pripovedovalcem in spraševalcem bi lahko svoje raziskovanje po kriterijih Mojce Ramšak označil za vmesno stopnjo oddaljenega pripovedovalca in živeti blizu ali samo dobri prijatelji.⁴³ To pomeni: kljub temu, da sem k pripovedovalkam pristopil kot "zunanji opazovalec" (za

⁴² Renata Jambrešić-Kirin, "Personal Narratives on War: A Challenge to Women's Essays and Ethnography in Croatia", v: *War Discourse, Women's Discourse. Essays and Case-Studies from Yugoslavia and Russia*, str. 316-317.

⁴³ Mojca Ramšak, "Pobožja etične pietete in idealiziranih procedur v etnoloških raziskavah (s posebnim poudarkom na zbirko Tako smo živeli: življenjepisi koroških Slovencev 1-5", v: *Etnolog*, 8 (59), Ljubljana, 1998, 178-188.

čas intervjuja), pa v svet njih življenj nisem vstopil kot tujec, saj me nanj vežejo širše skupnostne povezave, rodne korenine in celo krvne vezi. Pripovedi so bile posnete in kasneje transkribirane. Transkripti posamičnih življenjskih zgodb so bili zapisani v lokalnem narečju. Deskriptivne naracije so bile za citiranje v precejšnji meri sicer "prevedene" zaradi narečja, popravljene zaradi slovničnih napak in prirejene ali povzete zaradi slabe ali razpršene pomenske artikuliranosti, vendar je bilo ob tem veliko pozornosti posvečene prav na neizkrivljanju izpovedanih misli in zagotavljanju resničnosti izrečenih pomenov življenjskih zgodb ali kot zapiše Mojca Ramšak: "... izpostaviti korektno predstavitev pripovedovalčevega življenja."⁴⁴ Poudariti velja, da je empirično gradivo, ki je bilo podvrženo naknadni analizi, v pričujočem delu dojeta kot družbeno konstruiran "tekst". To pomeni, da že v temelju ni bilo interpretirano v smislu njegove resničnosti vrednosti sodb in objektivne zgodovinske resnice ter tako obsojeno na iskanje "resničnih" ali "napačnih" verzij realnosti. Predmet analize je bila pripoved sama kot taka z vso svojo subjektivnostjo narativnih perspektiv in sistemov verjetij, vrednostnih form, konstrukcij kolektivnega spomina, družbenih reprezentacij, osebnih norm in upov.

POVZETEK

Kako so preživele: o ženskem doživljanju vojnega nasilja na Kozjanskem

Članek v ospredje postavlja ustno zgodovino petih žensk s Kozjanskega, ki so doživele in preživele drugo svetovno vojno. Osnovni namen analize življenjskih zgodb je bil proučiti, kako so ("tradicionalne") kmečke ženske doživele vojno kot anonimne posameznice in kot "neme" civilistke. Proučevanje ženske vojne biografije je odprlo problem splošne vse-življenjske zaznamovanosti z vojno, determinacije s pojmi žrtve, priče in strahu pred vojno, prezentacije kompleksne strukture produkcije spomina skozi naracijo in kritičnega samo-vrednotenja vojnega diskurza žensk. Tekst sestavlja sedem tematskih poglavij.

Prvo in drugo poglavje predstavljata začetni vpogled v etnografsko-antropološki problem ženskega doživljanja druge svetovne vojne in razpirata širši premislek glede ženske biografije v znanstvenem raziskovanju. Poglavje podaja razumevanje in relevantnost problema, ki vključuje vprašanje metodologije, terenskega zbiranja podatkov, intervjuvanja, urejanja in transkribiranja empiričnega gradiva, analize in interpretacije, sinteze prakse in teorije, kritične refleksije in argumentacije tovrstnega socialno-antropološkega početja znotraj znanstvenega delovanja.

Tretje poglavje z vpeljavo konkretnega empiričnega diskurza življenjskih zgodb izpostavi celovitost razmerja med vojno in podobo podeželske ženske. Izseki zgodb razvidno koncipirajo družbene vloge in "vojne funkcije", ki so doletele ženske med vojno. Življenjske zgodbe žensk, ki so kadarkoli v življenju doživele okupacijski teror vojne, nakazujejo na njihovo vsesplošno in trajno zaznamovanost s to izkušnjo. Vojna za vselej umaže čist obraz sveta in nedolžen pogled nanj.

Četrto poglavje odkriva ugotovitev, da družbene razsežnosti vojne odkrivajo dve temeljni kategoriji žensk, kategorijo žensk kot žrtve in kot priče, ki se diskurzivno dopolnjujeta: večja ko je žrtev, večja je priča vojne in obratno. Pozitivno pojmovanje teh dveh kategorij je redka, če ne edina svetla točka ženskega vojnega diskurza. Naracije pripovedovalk so prežete s poudarjenima elementoma odkrite samo-viktimizacije in tih glorifikacije lastne priče.

⁴⁴ Mojca Ramšak, *ibidem*, str. 187.

Peto poglavje obravnava različne reprezentacije in artikulacije prestanega strahu in pokaže na žensko subtilnost za občutenje strahu. Poglavje odstira pomen kontekstualizacije strahu, razložene na primeru specifičnega strahu, simbolično poimenovanega "strah pred strelom zaradi kosa kruha". Ta strah se je v vaseh pripovedovalk širil predvsem med ženskami in je imel velik vpliv na njihovo doživljanje vojne, saj je nastal iz specifične situacije. Vsakršna ženska rekognicija, percepcija in recepcija vojne je nespregledljivo prežeta z občutkom strahu. Strah je temeljno občutenje vojne.

Šesto poglavje vpeljuje problem recepcije in percepcije "lastne vojne". Vojna postane za pripovedovalke glavni kriterij pri konstruiranju pogleda na lastno življenje in ustvarjanju distinkcij znotraj biografije (npr. distinkcija biografije na pred in po vojni, distinkcija na pred in po požigu med vojno). Vpeljava koncepta spomina pokaže, da je narativni spomin pripovedovalk produkt konstrukcije partikularnega, pogosto travmatičnega in kolektivnega spomina na vojno, ki je pogosto podvržen popravkom in prilagoditvam.

V zaključku ugotavljam, da je vojna družbeni mehanizem, ki preživi tako družbene spremembe kakor politične režime in ideološke tokove. Od nje nenehno preživi nekaj, kar se lahko obnavlja. Zato menim, da je vojna, rečeno v abstraktnem jeziku, diskontinuirana kontinuiteta. Kljub temu, da je druga svetovna vojna s kronološkega in prostorskega vidika končana, njen socialni in psihični vidik še naprej živi v zavesti pripovedovalk. V njihovem razmišljanju in občutenju je vojna vselej že/še tu in zdaj. Njihov strah pred vojno in mučen spomin nanjo potrjujeta prejšnji sklep.

LITERATURA IN VIRI

- Collin, Françoise (1993) "Storia e memoria. La marca e la traccia", v: *Donne tra memoria e storia*, A cura di Laura Capobianco, Pubblicato da Liguori Editore, Napoli, str. 31-45.
- Counce, Stephen (1994) *Oral History and the local Historian (Approaches to Local Historian)*, Longman, London and New York.
- Dombrowski, Nicole Ann (1999) "Soldiers, Saints, or Sacrificial Lambs? Women's Relationship to Combat and the Fortification of the Home Front in the Twentieth Century", v: *Women and War in the Twentieth Century. Enlisted with or without Consent*, Edited by Nicole Ann Dombrowski, Garland Publishing, Inc., A Member of the Taylor & Francis Group, New York and London, str. 2-37.
- Dombrowski, Nicole Ann (1999) "Surviving the German Invasion of France – Women's Stories of the Exodus of 1940", v: *Women and War in the Twentieth Century. Enlisted with or without Consent*, Edited by Nicole Ann Dombrowski, Garland Publishing, Inc., A Member of the Taylor & Francis Group, New York and London, str. 116-135.
- Engel Alpern, Barbara (1999) "The Womanly Face of War – Soviet Women Remember World War II", v: *Women and War in the Twentieth Century. Enlisted with or without Consent*, Edited by Nicole Ann Dombrowski, Garland Publishing, Inc., A Member of the Taylor & Francis Group, New York and London, str. 138-159.
- Ferenc, Tone (1991) "Kozjansko - NOB", v: *Enciklopedija Slovenije*, Zvezek 5, Kari-Krei, Mladinska knjiga, Ljubljana, str. 352.
- Ferenc, Tone (1991) "Kozjansko okrožje", v: *Enciklopedija Slovenije*, Zvezek 5, Kari-Krei, Mladinska knjiga, Ljubljana, str. 353.
- Interaktivni atlas Slovenije. Slovenija na zemljevidih, slikah in besedi*, Založba Mladinska knjiga in Geodetski zavod RS (elektronska izdaja), Ljubljana, 1998.
- Jambrešič-Kirin, Renata (1996) "On Gender-Affected War Narratives. Some Standpoints for further Analysis", v: *Narodna umjetnost (Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research)*, 33/1, str. 25-40.
- Jambrešič-Kirin, Renata (2000) "Personal Narratives on War: A challenge to Women's Essays and Ethnography in Croatia", v: *War Discourse, Women's Discourse. Essays and Case-Studies from Yugoslavia and Russia*, Topos, II/1-2, ISH-Fakulteta za podiplomski humanistični študij, Ljubljana, str. 285-322.

- Kitch, Sally L. (1991) "Does War Have Gender?", v: *Genes and Gender VI – On Peace, War, and Gender: A Challenge to Genetic Explanations* (Edited by Anne E. Hunter), The Feminist Press at The City University of New York, New York, str. 92-103.
- Langer, Lawrence (1993) *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*, Yale University Press, New Haven, Connecticut.
- Liquidato, Virginia (1993) "Il pensare come atto della propria libertà", v: *Donne tra memoria e storia*, A cura di Laura Capobianco, Pubblicato da Liguori Editore, Napoli, str. 47-55.
- Marino, Simona (1993) "La responsabilità della memoria", v: *Donne tra memoria e storia*, A cura di Laura Capobianco, Pubblicato da Liguori Editore, Napoli, str. 57-62.
- Pagon, Neda (1993) "Kriki in šepetanja – Iz zgodovine žensk", v: *Od ženskih študij k feministični teoriji (Zbornik)*, Urednica zbornika: Eva D. Bahovec, Posebna izdaja Časopisa za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, Ljubljana, str. 51-58.
- Ramšak, Mojca (1998) "Pobočja etične pietete in idealiziranih procedur v etnoloških raziskavah (s posebnim poudarkom na zbirko Tako smo živeli: življenjepisi koroških Slovencev 1-5)", v: *Etnolog*, 8 (59), Ljubljana, str. 183-215.
- Ramšak, Mojca (2000) "Ustna zgodovina in življenjske zgodbe na poti k etnologiji", v: *Kolesar s Filozofske: Zbornik v počastitev 90-letnice prof. dr. Vilka Novaka*, Župančičeva knjižnica, Ljubljana, 2000, str. 217-238.
- Renner, Tanja (1996) "Avto/biografije v sociologiji in v ženskih študijah", v: *Teorija in praksa*, 33/5, Ljubljana, str. 759-763.
- Renner, Tanja (1993) "Biografska metoda in spolna struktura vsakdanjega življenja", v: *Od ženskih študij k feministični teoriji (Zbornik)*, Urednica zbornika: Eva D. Bahovec, Posebna izdaja Časopisa za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, Ljubljana, str. 156-163.
- Simmons, Synthia (2000) "The City of Women: Leningrad (1941-44)", v: *War Discourse, Women's Discourse. Essays and Case-Studies from Yugoslavia and Russia*, Topos, II/1-2, ISH-Fakulteta za podiplomski humanistični študij, Ljubljana, str. 69-97.
- Stanley, Liz (1996) "O avto/biografiji v sociologiji", v: *Teorija in praksa*, 33/5, Ljubljana, str. 764-774.
- Summerfield, Penny (1998) *Reconstructing Women's Wartime Lives. Discourse and subjectivity in oral history of the Second World War*, Manchester University Press, Manchester and New York.
- Šlibar, Neva (1995) "Žensko življenjepise – večkratno izobčen diskurz", v: *Časopis za kritiko znanosti*, XXIII, št. 175, Ljubljana, str. 94-99.
- Thompson, Paul (1988) *The Voice of the Past*, Second Edition, Oxford University Press, Oxford and New York.
- Vurcer, Jože (1984) "Kozjansko 1944", v: *Celjski zbornik 1984*, št. 19, Kulturna skupnost občine Celje, Celje, str. 31-63.